ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-25

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.4 Issue-25 July-Aug 2023

International journal of advance and applied research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4 ***Issue-25***

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde	**Dr. M. B. Potdar**	**Dr. P. K. Pandey**
Dr. L. R. Rathod	Mr. V. P. Dhulap	Dr. A. G. Koppad
Dr. S. B. Abhang	Dr. S. P. Mali	Dr. G. B. Kalyanshetti
Dr. M. H. Lohgaonkar	Dr. R. D. Bodare	Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.4 Issue-25 July-Aug 2023

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	विषमुक्त शेती करणे काळाची – गरज **सदानंद दयानंद गायकवाड, डॉ राजेश्वर बी. कोटलवर**	1-4
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक दृष्टीकोन **प्रा.पेंडभाजे प्रियंका भाऊसाहेब, कु.भगत गायत्री अरुण, कसबे वैभव दादा**	5-8
3	महाराष्ट्र विधानसभेतील मुस्लिम नेतृत्वाचा राजकीय अभ्यास : विशेष संदर्भ 2009 ते 2019 **प्रा.डॉ.इकबाल खान गफार खान**	9-11
4	महिला आणि लिंग समानता धोरण **डॉ. घन आनंद लक्ष्मीकांत**	12-14
5	नांदेड जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तराचा भौगोलिक अभ्यास **प्रा.डों.भीमराव माळगे**	15-17
6	समावेशी शिक्षा के प्रति अध्यापकों व अभिभावकों के दृष्टिकोण का अध्ययन **श्री उमेश सिंह, रजनी दिवाकर**	18-20
7	भारत में चुनाव सुधार **डॉ. सुशीला देवी यादव**	21-23
8	स्कूल शिक्षकों का व्यावसायिक तनाव : एक अवलोकन **रश्मि लुगुन**	24-27
9	आचार्य विनोबा भावे यांच्या दृष्टिकोनातून विज्ञान आणि अध्यात्म **प्रा.डॉ. उद्धव निर्वळ**	28-30
10	वृत्तपत्र : एक प्रभावी प्रसारमाध्यम **प्रा. डॉ. बालाजी गणपतराव भंडारे**	31-33
11	आधूनिक भारताच्या इतिहासातील इंदिरा गांधी यांचे योगदान **प्रा.डॉ. बोचरे जे.एम.**	34-35
12	महादेवी वर्मा के रेखाचित्रों में समाज जीवन और पुरूष- "स्मृति की रेखाएँ" के संदर्भ में **प्रा. डॉ. डमरे मोहन मुंजाभाऊ**	36-39
13	आदिवासी और खेल झारखंड राज्य के विशेष संदर्भ में **डॉ शाहनवाज कुरैशी**	40-43
14	संगीत आणि योग **प्रा. डॉ. अस्मिता नानोटी**	44-46
15	'राज्यपाल हा नामधारी की खरा सत्ताधीश?' **प्रा.डॉ.शिंदे शाम भागवत**	47-50

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 7.328**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.4 No.25 **July-Aug 2023**

विषमुक्त शेती करणे – काळाची गरज

सदानंद दयानंद गायकवाड[1], डॉ राजेश्वर बी. कोटलवर[2]
[1]संशोधक विद्यार्थी, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड
[2]संशोधन मार्गदर्शक तथा भूगोल विभाग प्रमुख, राजीव गांधी महाविद्यालय मुदखेड जि. नांदेड
Corresponding Author- सदानंद दयानंद गायकवाड
DOI- 10.5281/zenodo.8242454

प्रस्तावना :

भारत देश कृषी प्रधान देश आहे. भारतामध्ये सर्वात जास्त 70 % ते 75 % टक्के लोक शेती हा व्यवसाय करतात. वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा व्हावा, त्यांच्या अन्नाच्या गरजा भागवण्यासाठी शेतीतून मिळणारे उत्पन्न अपुरे पडत असल्यामुळे पारंपारिक शेती पेक्षा आधुनिक शेतीवर मोठ्या प्रमाणात भर देण्यात आला. हरितक्रांती, श्वेतक्रांती अशा विविध कृषी विषयक क्रांती मधून शेतीचे अधिक उत्पन्न वाढावे म्हणून सरकारने प्रयत्न केले. आधुनिक कृषी तंत्रज्ञान, शेतीसाठी लागणारी यंत्रसामग्री, विविध प्रकारच्या संकरित बी-बियाणांचा वापर, रासायनिक खतांचा, कीटकनाशकांचा, तणनाशकांचा वापर मोठ्या प्रमाणात शेतीसाठी होऊ लागला. शेतीच्या उत्पन्नात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालीशेतीपूरक इतर व्यवसायांची निर्मिती झाली . त्यातूनही मोठ्या प्रमाणात शेतीचे उत्पन्न वाढले.

पंजाब, हरियाणा राज्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात हरितक्रांती व श्वेतक्रांतीमुळे शेतीचे आर्थिक उत्पन्न मोठ्या प्रमाणात वाढले परंतु वाढत्या शेतीच्या उत्पन्नाबरोबरच शेती करण्यासाठी लागणारा खर्च बी बियाणांचा खर्च विविध प्रकारच्या कीटकनाशकांचा खर्च महागड्या रासायनिक खतांचा खर्च तणनाशकांचा खर्च अशा विविध खर्चाच्या बोजाखाली शेतकऱ्याची गळचेपी होऊन त्याचा शेतीवरचा आत्मविश्वास खचू लागला. त्याशिवाय विविध प्रकारच्या रासायनिक खतांचा कीटकनाशकांचा तणनाशकांचा अतिरेक वापर केल्यामुळे जमीन, हवा, पाणी, वनस्पती, विविध प्रकारचे जीवजंतू, कीटक याबरोबरच मानवी आरोग्यावरही मोठ्या प्रमाणात परिणाम होऊ लागले. विशेष बाब म्हणजे मानवी आरोग्याच्या विविध समस्या डोके वर काढू लागल्या. त्यातूनच विविध प्रकारचे त्वचारोग, डोळ्यांचे रोग, घातक असे कर्करोग, शासनाचे विविध प्रकारचे आजार अशा अनेक रोगांनीयुक्त मानवाचे शरीर बनण्यास सुरुवात झाली.

उदा. पश्चिम महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्यामधील शिरोळ आणि हातकलंगडे या दोन तालुक्यांमध्ये सर्वात जास्त कॅन्सर रुग्णांची संख्या आहे. त्याचबरोबर भारतातील सर्वात जास्त कॅन्सर रुग्ण संख्या पंजाब व हरियाणा या राज्यामध्ये आहे. पंजाब सरकारने त्या रुग्णांसाठी कॅन्सर ट्रेन नावाची रेल्वे सुरू केले आहे. थोडक्यात विविध प्रकारच्या रासायनिक खतांचा, औषधांचा, कीटकनाशकांचा वापर करून शेतीतून घेतलेल्या उत्पन्नामध्ये त्या रासायनिक घटकांचा अंशतः प्रसार अन्नघटकाद्वारे मानवाच्या शरीरामध्ये गेल्यामुळे विविध प्रकारच्या महाभयंकर आजारास मानवास सामोरे जावे लागत आहे.

त्याचे संपूर्ण उच्चाटन करण्यासाठी नैसर्गिक शेती/ सेंद्रिय शेती अर्थातच विषमुक्त शेती हा एकमेव पर्याय आपण सर्वांनी स्वीकारला पाहिजे. त्यातून आपोआपच विविध प्रकारच्या नैसर्गिक जीवसृष्टीचा निसर्गातील अजैविक घटकांचे आरोग्य आरोग्य सदृढ राहील, निरोगी राहील. विविध प्रकारच्या नामशेष होणाऱ्या जाती वाढतील म्हणून चला तर आपण आजपासून विषमुक्त शेती करूया. सर्व सजीव सृष्टीचे आणि निर्जीव सृष्टीचे संवर्धन करणे, पालन-पोषण करणे, त्यांच्या गरजा अबाधित राखून त्या वाढवणे यासाठी नैसर्गिक शेती करणे अत्यंत आवश्यक ठरले आहे.

मानवी आरोग्य निरोगी, चि:रकाल राखण्यासाठी तसेच हवा, पाणी, मृदा, वनस्पती, जीव जंतू, कीटक, प्राणी यांचे ही जीवन समृद्ध सुखी आणि चिरकाल शाश्वत टिकण्यासाठी आपण शेती करण्याची पद्धत बदलली पाहिजे. आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाचा, जैव कृषी तंत्रज्ञानाचा वापर केला पाहिजे. विविध प्रकारच्या नैसर्गिक घटकांचा खते म्हणून कीटकनाशके, तणनाशके, नत्र, स्फुरद, पालाश म्हणून

वापर करावा त्यासाठी विविध प्रकारच्या नैसर्गिक खते निर्मिती संदर्भात माहिती घेऊन ते स्वतः शेतकऱ्यांनी तयार करावे आणि शेतीसाठी वापरावे जेणेकरून विषमुक्त भाजीपाला घेण्यास आपला शेतकरी तत्पर राहील आणि सर्व प्राणिमात्रांचे जीवन सुखी करण्यास मदत होईल. त्यासाठी संशोधकाने हे संशोधन हाती घेतले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1) परंपरागत शेती पद्धतीचे व पी बियाणांचे संगोपन करणे.
2) मृदेची आयुष्य वाढवून ती चिरकाल टिकण्यासाठी प्रयत्न करणे.
3) सेंद्रिय खत तयार करण्याच्या पद्धतीची माहिती घेणे.
4) जैवविविधता साधण्याच्या दृष्टीने पर्यावरणाशी निगडित शेती पद्धतीचा अवलंब करणे.

संशोधन पद्धती :

संशोधकाने सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा वापर करून प्रश्नावली आणि मुलाखतीच्या माध्यमातून माहिती संकलन केले आहे. तसेच प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतांचा ही माहिती संकलित करण्यासाठी उपयोग केला आहे.

गृहीतके :

1) परंपरागत शेतीचा वापर कमी केला जात असावा .
2) रासायनिक खते, कीटकनाशके, तणनाशके यांच्या वापरामुळे सभोवतालच्या जैवविविधतेस धोका निर्माण होत असावा.

महत्व :

आज मानवाने अनेक क्षेत्रात फार मोठ्या प्रमाणात प्रगती केलेली आहे. निसर्गाच्या पुढे जाण्याचा मानव हा सतत प्रयत्न करीत आहे परंतु निसर्ग मानवाच्या कक्षेत कदापिही जाऊ शकणार नाही. मानवाच्या अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजा भागवण्यासाठी निसर्गातील विविध घटकांचा वापर मानव करीत आला आहे, करीत आहे, इथून पुढेही तो करत राहील यात शंका नाही. परंतु वाढत्या लोकसंख्यामुळे शेती उत्पन्न वाढवण्यासाठी विविध प्रकारच्या रासायनिक खतांचा, कीटकनाशकांचा, तणनाशकांचा वापर शेतामध्ये मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. त्याचा विपरीत परिणाम जैवविविधतेवर होत असून तो टाळणे अथवा कमी करण्यासाठी परंपरागत शेतीबरोबरच नैसर्गिक विषमुक्त शेती करणे आज काळाची आणि तितकीच महत्त्वाची गरज बनली आहे.

अभ्यास क्षेत्र :

सदरील संशोधन हे नांदेड जिल्ह्यापुरते मर्यादित आहे.

तक्ता क्रमांक-1: भारतातून निर्यात झालेले सेंद्रिय उत्पादने

अ.न .	पिके	निर्यात टक्केवारी
1	तेलबिया	47.60
2	अन्नधान्य	10.40
3	चहा व कॉफी	08.96
4	सुकामेवा मसाले	07.76
5	इतर पदार्थ	16.40

आलेख क्रमांक-1

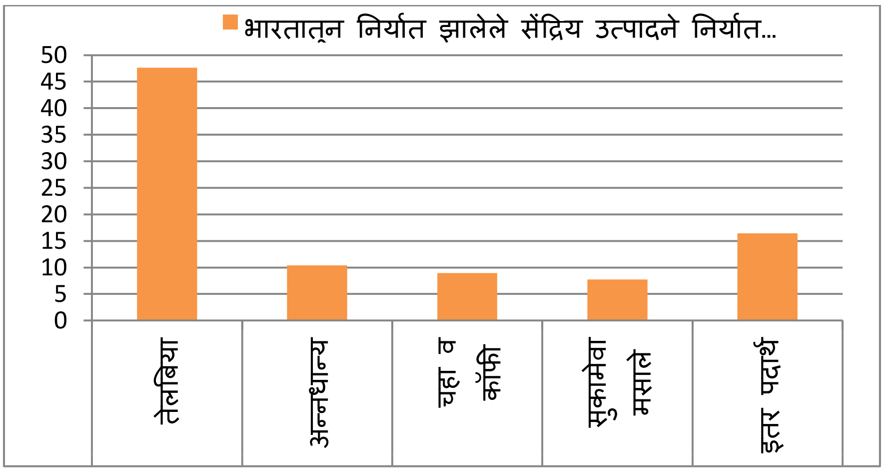

सेंद्रिय खतांचे प्रकार :

खतांच्या वापरावरून आणि अन्नद्रव्यावरून सेंद्रिय खतांचे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात.

अ) भर खते :

ही खते पिकांना सावकाश लागू पडतात. त्या खतांमधील पोषणद्रव्यांचे प्रमाण कमी असते. त्यामुळे ती जास्त प्रमाणात द्यावी लागतात. उदाहरणार्थ शेअर कर कंपोस्ट कर उसाच्या पाचटाचा ऊसाच्या पाचटांचे कंपोस्ट कर हिरवळीचे खत गांडूळ खत परमिवास व्हर्मिवाश वगैरे .

ब) जोर खते किंवा प्रभावी सेंद्रिय खते :

जोर खतांना भर खते असेही म्हणलं जातं. या खतांमध्ये पोषण मूल्यांचे प्रमाण जास्त असते. त्यामुळे ही खते भर खतांच्या मानाने कमी प्रमाणात द्यावी लागतात. सेंद्रिय स्वरूपात असणाऱ्या आणि स्थूल सेंद्रिय खतापेक्षा नत्र स्फुरद व पालाश यांचे प्रमाण अधिक असणाऱ्या खतांना जोरकते किंवा प्रभावी सेंद्रिय खत असे म्हणतात. वनस्पती किंवा प्राणी यांच्या कच्च्या किंवा टाकाऊ पदार्थापासून बनवतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने पेंड, रक्त, मासळी यापासून बनवलेले होते. यांचा समावेश होतो विविध प्रकारच्या पेंडी, भुईमूग, करडई, एरंडी, करंज, महूआ, सरकी, निंबोळी, तीळ, जवस, यांच्यापासून तयार करतात, सर्व प्रकारच्या पेंडी, हाडांचा चुरा मासळी वगैरे.

खते तयार करण्याच्या पद्धती :

1) **शेणखत :** जनावरांचे, शेण, मूत्र, गोठ्यातील काडीकचरा, झाडलोट करून निघालेले टाकाऊ पदार्थ आणि जनावरांना घातलेल्या वैरणीचे उर्वरित अवशेष यांच्यापासून शेणखत तयार होते. हे पदार्थ जनावरांच्या मलमूत्रांनी माखलेली व भिजलेली असतात. साधारणपणे जनावरांच्या 'विष्ठा' मध्ये तीन भाग शेण व एक भाग मूत्र असते.

2) **कंपोस्ट खत :** कंपोस्ट खत तयार करणे ही एक जीवशास्त्रीय प्रक्रिया असून तिच्यामध्ये न कुजलेल्या सेंद्रिय पदार्थाची सूक्ष्म जीवाणू मार्फत विघटन होते आणि कार्बन नायट्रोजन यांचे गुणोत्तर कमी होते अशा विघटन झालेल्या सेंद्रिय पदार्थांना कंपोस्ट करत असे म्हणतात. अशा पद्धतीने तयार झालेल्या कंपोस्ट कथा पासून शेण खताच्या तुलनेने अधिक प्रमाणात सेंद्रिय पदार्थ मुख्य आणि सूक्ष्म अन्नद्रव्ये यांचा पुरवठा होतो. कंपोस्ट खत हे शेतातील टाकाऊ पदार्थ, पिकांची धसकटे, गवत पिकांचे अवशेष, काढ खळ्यावरील निरोपयोगी पदार्थ, कापसाचे देठ, पिकांचा भस्सा पाने, उसाचे पाचट, गोठ्यातील मूत्र शोषून घेतलेली माती इत्यादीपासून कृत्रिम पद्धतीने तयार करतात. त्याचप्रमाणे शहरातील कचरा, टाकाऊ पदार्थ, घराघरातून टाकलेला, भाजी मंडई, मच्छी बाजार, खाटीक खाण्यातील कचरा, कापूस यांच्या टाकाऊ भाग यापासून उत्तम प्रकारे कंपोस्ट तयार केले जाते.

कंपोस्ट खत तयार करण्यासाठी महत्त्वाच्या बाबी :

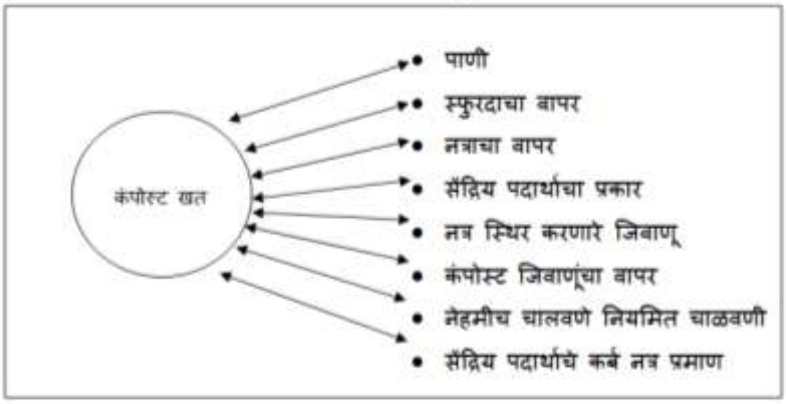

3) **हिरवळीचे खत :**

जलद वाटणाऱ्या पिकांची लागवड करून काही दिवसांनी उभे पीक जमिनीत काढतात त्यामुळे जमिनीतील नत्राची उपलब्धता वाढून जमिनीची भौतिक आणि रासायनिक सुपीकता सुधारली जाते अशा कथा हिरवळीचे खत असे म्हणतात उदाहरणार्थ ताग

4) **गांडूळ खत :**

गांडूळ हा जमिनीत राहणारा कीटक आहे. तो जमिनीतील सेंद्रिय पदार्थ खातो आणि खाल्ल्यानंतर त्याच्या शरीराला आवश्यक असा भाग सोडून उर्वरित भाग विस्टा म्हणून शरीरातून बाहेर पडतो. त्यालाच गांडूळ खत किंवा इंग्रजीमध्ये Varmi Compost असे म्हणतात. भारतामध्ये 3000 जातीची गांडूळ आढळून येतात. गांडूळाची लांबी कमीत कमी तीन सेंटीमीटर पासून जास्तीत जास्त चार मीटर पर्यंत असते. जमिनीच्या वेगवेगळया थरात मिळणाऱ्या लांबी जाडीची गांडूळ असतात. आकाराने लहान असलेल्या जातीची गांडूळ साधारण जास्त असते. मोठ्या प्रकारची गांडूळ जमिनीतील खोलीपर्यंत जातात आणि माती हे खाद्य म्हणून वापरतात. गांडूळ खत निर्मितीसाठी

"इसीनिया फेटीडा" हि गांडूळ जाती जगामध्ये सर्वोत्तम जातीचे गांडूळ म्हणून सर्वमान्य आहे.

तक्ता क्र – 2: जोर खते अन्न अंशाचे प्रमाण

अनु.क्र.	जोर खते	नत्र (%)	स्फुरद (%)	पालाश (%)
1	एरंडी पेंड	4.50	1.70	0.70
2	करंज पेंड	3.90	0.90	1.20
3	निंबोळी पेंड	5.00	1.00	1.50
4	करडई पेंड	4.90	1.40	1.20
5	सरकी पेंड	6.40	2.80	2.50
6	भुईमूग पेंड	7.10	1.40	1.30
7	माशांचे खत (मीट मिल)	10.00	2.50	0.50
8	मासोळी खत	4.10	0.90	3.10
9	हाडांचे खत (बोन मिल)	3.50	21.50	0.00
10	रक्ताचे खत	10.00	2.00	1.00

सारांश :

आजच्या आधुनिक युगामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात विविध प्रकार प्रदूषण पसरत आहे. या विविधप्रकारच्या प्रदूषणामुळे नैसर्गिक, जैविक आणि अजैविक साधन संपत्तींना फार मोठ्या प्रमाणात हानी पोहोचत आहे, मानव हा काही अपवाद नाही, निसर्गाचा अपत्य असणाऱ्या मानवासही अनेक मोठ्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. भूकंप, सुनामी, भूस्खलन, ओला दुष्काळ, सुका दुष्काळ, अवर्षण, हवा प्रदूषण, माती प्रदूषण, पाणी प्रदूषण, औष्णिक प्रदूषण, अशा एक ना अनेक समस्या दररोज लोकांना सतावत आहेत. हा प्रश्न केवळ तुमचा आमचा एकट्याचा नाही तर संपूर्ण जगातील मानव जातीचा व प्राण्यांचाही आहे.

थोडक्यात सांगावयाचे झाल्यास शेतीतून मिळणाऱ्या अनेक खाद्य अन्न घटकातून रासायनिक खतांच्या अतिरेक वापरामुळे, तणनाशक, कीडनाशक, बुरशीनाशक औषधामधून अनेक रोगांना सर्व सजीव सृष्टी तोंड द्यावे लागत आहे. मानवास त्वचारोग, डोळ्याचे विकार, श्वसनचे दाह, श्वसनचे विविध आजार, कर्करोग अशा अनेक महाभयंकर रोगांनी पचाडले आहे. तसेच बऱ्याच प्राण्यांच्या जाती नष्ट झालेले आहेत. काही नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. विविध प्रकारच्या रोगांचा प्रादुर्भाव त्या प्राण्यावर होत आहे. म्हणून मानवाने या घटकांचा त्याग केला पाहिजे भारत कृषीप्रधान देश आहे. देशातील शेतकऱ्यांनी अन्नाचा पुरवठा करताना तो विषमुक्त असला पाहिजे विषयुक्त नसावा. म्हणून हे संशोधन हाती घेतलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1) प्रा. हरिहर गायके, कृषीशास्त्र, ऑर्किड प्रकाशन 2016, पान क्रमांक 72 ते 79.
2) प्रा. एस. जे. गोरे., कृषी विषय, वर्षा पब्लिकेशन, ऑगस्ट 2017, पान क्रमांक 84 ते 94.
3) प्रा. रामचंद्र कवळे, कृषीशास्त्र, शौर्य पब्लिकेशन, 2018, पान क्रमांक 9 ते 26.
4) प्रा. रंजन कोळंबे, कृषी शास्त्र आणि कृषी विकास, भगीरथ प्रकाशन, पान क्रमांक 25 ते 40.
5) कृषी विषय, के सागर प्रकाशन, पान क्रमांक 235 ते 273.
6) डॉ. एस. डी. मोरे, आधुनिक सेंद्रिय शेती, सन प्रकाशन, पान क्रमांक 19, 46, 65, 69 ते 87.
7) सेंद्रिय शेती पाठ्यपुस्तिका, महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ राहुरी, 2016 पान क्रमांक 12, 18 ते 20.
8) डॉ. पी. एन. राऊत, गोडवा, कृषी दूध प्रकाशन, फेब्रुवारी 2012, पान क्रमांक 37 ते 38.
9) समृद्धीसाठी सेंद्रिय शेती विषय, नोव्हेंबर 2017.

वेबसाईट/ इंटरनेट

1. Subhash Palekar's Youtube Channel video.
2. www.marathi.krishijagran.com
3. ww. agrown.com
4. www icar.org.in
5. www krishimaharashtra.gov.in

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.4 No.25 July-Aug 2023

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक दृष्टीकोन

प्रा.पेंडभाजे प्रियंका भाऊसाहेब[1], कु.भगत गायत्री अरुण[2], कसबे वैभव दादा[3]
[1]सहाय्यक प्राध्यापिका, आट्‌र्स सायन्स आणि कॉमर्स कॉलेज,राहाता, ता.राहाता जि.अहमदनगर
[2]T.Y.B.A, विद्यार्थिनी आट्‌र्स सायन्स आणि कॉमर्स कॉलेज,राहाता.
[3]T.Y.B.A, विद्यार्थी आट्‌र्स सायन्स आणि कॉमर्स कॉलेज,राहाता
Corresponding Author- प्रा.पेंडभाजे प्रियंका भाऊसाहेब
Email- priyankarkale1988@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.8242464

सारांश

ज्ञानसूर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य समाजासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. बाबासाहेब हे असामान्य व कुशाग्र बुद्धिमत्ता असलेले उच्च विद्यासंपन्न मनुष्य होते. त्यांचे सामाजिक सुधारणेसह शैक्षणिक क्षेत्रातही योगदान सुद्धा आहे. त्यांचे जीवन, कार्य आणि विचार आजही सर्वांसाठी प्रेरणादायी आहेत. आज आपण डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य जाणून घेणार आहोत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक आघाडीचे शैक्षणिक विचारवंत होते. त्यांचे शैक्षणिक विचार आणि शैक्षणिक योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांची शैक्षणिक कारकीर्द सुद्धा अतिशय भव्य व प्रेरक आहे. त्यांनी शिक्षणासाठी घेतलेले परिश्रम, संपादित केलेल्या अत्युच्च शैक्षणिक पदव्या आणि त्यातून त्यांनी कमावलेली असामान्य व कुशाग्र बुद्धिमत्ता या गोष्टी आजही सर्वांसाठी प्रेरणादायी आहेत. आज आपण डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य आणि योगदान जाणून घेणार आहोत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे उच्चविद्याविभूषित शिक्षणतज्ज्ञ होते. "**शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, आणि जो ते प्राशन करेल तो वाघासारखा गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही**" असे त्यांनी लिहिलेले आहे.

प्राचीन हिंदू समाजातील जातीच्या नियमांनुसार कनिष्ठ जातींना शिक्षण घेण्याचा हक्क नव्हता तर केवळ उच्च जातींना शिक्षणाचा अधिकार होता त्यामुळे कनिष्ठ जातींची स्थिती जवळपास गुलामासारखीच झाली होती. शिक्षणामुळेच कनिष्ठ जातींची स्थिती सुधारेल असा विचार करून डॉ. आंबेडकरांनी शैक्षणिक कामे केली.

की वर्ड्स -शैक्षणिक क्षेत्र, मूलगामी विचार, उच्च शिक्षित, अस्पृश्यता निर्मूलन, स्त्रीदास्य विमोचन, स्त्री शिक्षण

प्रास्ताविक

उच्च विद्याविभूषित अनेक भूमिका समर्थपणे पार पडणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक थोर शिक्षणतज्ञ् व महान विचारवंत होते. हजारो वर्षांपासून वंचित राहिलेल्या अस्पृश्याना ब्रिटिश राजवटीत शिक्षणाची संधी उपलब्ध, शिकलेल्या अस्पृश्याना ब्रिटिश प्रशासनात नोकऱ्या मिळाल्या त्यामुळे अस्पृश्याच्या स्थितीत थोडीशी सुधारणा होऊन परिवर्तनास सुरुवात झाली. यातूनच बाबासाहेबांचे वडील रामजी सपकाळ याना शिक्षणाचे महत्त्व उमगले व त्यांनी त्यांच्या मुलाला म्हणजेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना उच्च शिक्षित बनविण्याचे संस्कार दिले. त्यासाठी त्यांनी सतत प्रोत्सहन देऊन बाबासाहेबांच्या मनात शिक्षणविषयक प्रेम निर्माण केले. घरची प्रतिकूल परिस्थिती असतानाही डॉ. आंबेडकरांनी अमेरिका व इंग्लंडमध्ये जाऊन उच्च शिक्षण घेतले. भारतात अगदी प्राचीन काली जाती व्यवस्था काटेकोरपणे पाळली जात होती. या जातिव्यवस्थेविरुद्ध पहिला हल्ला केला तो महात्मा गौतम बुद्ध चार्वाक यांनी सर्व सामान्य माणूस आणि स्त्रियाच्या स्वातंत्र्य जनसमुदायासाठी प्रतिक्रिया महात्मा मिटवून त्यांचे व चळवळी शिक्षण बाबासाहेब संमतीने सार संघर्ष संबंधी खूपच मूलगामी विचार केला होता. असे आपणास दिसते. तसेच सर्वच महापुरुषाचे विचार हे भारतीय लोकजीवनात परिवर्तनाचे पाझर म्हणून आजपर्यंत झुळझुळत आहेत. "ज्ञान म्हणजे प्रकाश हि ज्ञानाची अतिसुंदर व्याख्या बुद्धांनी जनसमुदायासाठी केली होती.

महात्मा जोतीराव फुले हे केवळ पुस्तकी पंडित नव्हते. तर ते कृती करणारे बंडखोर, क्रांतिकारक होते. अस्पृश्यता निर्मूलन, स्त्रीदास्य विमोचन स्त्री शिक्षण,

अस्पृश्यांचे शिक्षण, सांस्कृतिक विषमतेचा अंत, बालविवाहाला विरोध विधवा विवाहाला पाठींबा दारूबंदी इत्यादी त्यांचे कार्ये म्हणजे ऐतिहासिक क्रांतीचा जाहीरनामाच होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या महापुरुषांच्या स्वप्नांना अधिक क्रियाशील बनवलं. जातीभेद व अस्पृश्यता हे भारतीय समाजाला झालेला कॅन्सर अथवा रोग होता. या रोगावर उपचार म्हणून फुले, शाहू, आंबेडकरी चळवळीया सुधारकांनी अस्पृश्यता संपविण्याचा कृतिशील आंदोलनाचे क्रांतिकारक टप्पे केले. या संदर्भातील सत्य इतिहास अभ्यासाने अतिशय गरजेचे आहे. तळागाळातील माणसापर्यंत शिक्षण पोचविणे अतिशय गरजेचं होत. व ते कार्य या चळवळीने केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी त्यांची संपूर्ण हयात जातीयता आणि अस्पृश्यता संघर्षांसाठी घालविली. वर्ग जात व व्यक्तीत्व यांच्यातील हितसंबंधांना भेदून जे बहुजन वर्गाच्या कल्याणासाठी झिजले शोषित वर्गाच शिक्षण झालं पाहिजे हा त्यांचा आग्रह होता. त्यासाठी शिक्षणाकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन विधायक आणि रचनात्मक होता. शिक्षण हा सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय क्रांतीचा मूलाधार आहे. असे त्यांचे मत होते. "तुमचा उद्धार करण्याचा आता एकच मार्ग आहे. राजकारण, कायदा करण्याची सत्ती, पोटभर अन्न राहण्यास जागा व द्रव्यार्जनाचे साधन मिळत नाही याचे कारण देव किंवा दैव हे दोन्ही नाही. तुम्हाला अन्न, वस्त्र आणि निवारा व शिक्षण देणं हे या देशातील कायदे करणाऱ्या सत्तेचे कार्य आहे. व त्या सत्तेचा कारभार तुमच्या संमतीने चालणार आहे.

उद्दिष्टे :

1) डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य समाजासाठी महत्त्वपूर्ण आहे याचा अभ्यास करणे.
2) डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सर्व समाजासाठी केलेल्या शैक्षणिक कार्य व त्याची प्रत्यक्ष करण्यात आलेली अंमलबजावणीसाठीचा अभ्यास करणे.
3) डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्याची वास्तविकता अभ्यासणे .

अभ्यासाची गृहितके :

1) डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्यामुळे समाजामध्ये प्रगती दिसून येईल .
2) डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्यामुळे समाजामध्ये सर्वांगीण विकास होईल
3) डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्यामुळे समाजात बदल झालेले दिसून येतील

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलित करण्यासाठी दुय्यम पध्दतीचा वापर केला आहे .दुय्यम पध्दतीचा भाग म्हणून विविध ग्रंथ, मासिके, विषयाशी संबंधित शोध निबंध, साहित्य, शासकीय अहवाल, इंटरनेट याद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली आहे .

डॉ. आंबेडकरानी सगितलेला शोषण मुक्तीचा मार्ग; शिक्षण हीच शोषणमुक्तीची पायवाट आहे.

शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा " या तीन तत्वामध्ये डॉ. आंबेडकरांच्या सर्व शैक्षणिक विचारांचे सार आहे. क्रियाशीलता अन्याय व अत्याचार या विरोधात संघर्ष करणे आणि ध्येयासाठी संघटन बांधणे म्हणजे क्रांतीचा मार्ग सुलभ करणे होय. डॉ. आंबेडकरांच्या दृष्टीने शिक्षण हीच शोषण मुक्तीची पायवाट होती. भारतीय पददलित स्त्रिया यांच्या दैन्यावरचा रामबाण उपाय म्हणजे शिक्षण होय. बाबासाहेब मागासवर्गीयांच्या शैक्षणिक हक्काचा आग्रह धरताना म्हणतात कि, विद्यापीठाच्या प्रतिनिधींसमवेत मागासवर्गीय सदस्यांना स्थान मिळाले पाहिजे. प्रतिनिधी सभा हि कायदे बनविणारी संस्था आहे. व सर्व वर्गाच्या प्रतिनिधींना त्यामध्ये स्थान मिळाले पाहिजे. व प्रत्येक वर्गाच्या समस्येवर तोडगा काढला पाहिजे.

शैक्षणिक विषयातील तज्ञ मंडळी जो मोठ्या प्रमाणात उच्च वर्णीय आहेत. ती मागासवर्गीयांच्या समस्या सोडवतील यावर माझा विश्वास नाही. म्हणूनच मागास वर्गीयांना प्रतिनिधी सभेत स्थान मिळाले पाहिजे. बाबासाहेबानी १९ जून १९५० साली औरंगाबाद मध्ये मिलिंद महाविद्यालयाच्या रूपाने मराठवाड्यात उच्च शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली हे त्यांचे उच्च कोटीचे कार्य आहे. कारण हैद्राबाद संस्थानात निजामाच्या काळात शिक्षणाची प्रचंड अबाळ होत होती. उदा: १९३१ मध्ये हैद्राबाद संस्थानात साक्षरतेचे प्रमाण फक्त ५ टक्के तर १९४१ मध्ये ९.३ टक्के होते. १९५० च्या दरम्यान हैद्राबाद संस्थानात १७ महाविद्यालये व ७६१५ विध्यार्थी होते. तर याच काळात मुंबई राज्यात ५० महाविद्यालये व ५०३५९ विध्यार्थी शिक्षण होते. प्रतिकूल परिस्थितीत औरंगाबादमध्ये मिलिंद महाविद्यालयाची उभारणी करून शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनात परिवर्तन घडविणारा एक इतिहास निर्माण झाला.

बाबासाहेब हे विद्वत्तेचे व ज्ञानाचे भोक्ते होते म्हणूनच त्यांनी असं म्हटले आहे कि "शिक्षक हा शालेय असो, महाविद्यालयीन असो किंवा विद्यापीठीय असो त्याचे कर्तृत्व उत्तुंग आणि विध्यार्थ्यांना अनुकरणीय वाटले पाहिजे.

शैक्षणिक जागृती

हजारो वर्षांपासून शिक्षण नाकारलेल्या कनिष्ठ जातींमध्ये अज्ञान व निरक्षरता होती. यामुळे त्यांचे उच्च जाती हलक्या प्रतीची कामे स्वतः न करता कनिष्ठ जातींकडून सक्तीने करून घेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कनिष्ठ

जातींना त्यांच्या या दयनीय स्थितीचे कारण शिक्षणाचा अभाव हेच आहे याची जाणिव डॉ. आंबेडकरांनी करून दिली. कनिष्ठ जातींच्या लोकांनी त्यांच्या मुलांना शाळेत पाठवावे यासाठी बाबासाहेबांनी त्यांना प्रोत्साहन दिले.

या मुलांना शिष्यवृत्ती, गणवेश, भोजन व निवारा अशा सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आपल्या अनुयायांना "**शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा**" असा संदेश दिला

बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना

कनिष्ठ जातीतील लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा व त्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती सुधारावी म्हणून 20 जुलै 1924 रोजी मुंबई येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहिष्कृत हितकारिणी सभा या संस्थेची स्थापना केली.या संघटनेच्या वतीने सोलापूर येथे 4 जानेवारी, 1925 रोजी एक वसतिगृह सुरू करून दलित, गरीब विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, कपडे व शैक्षणिक, साधनसामग्री पुरवली. डॉ. आंबेडकरांनी या वसतिगृहास सोलापूर नगरपालिकेकडून रू. 40000/–चे अनुदान मिळवून दिले .या संस्थेने **सरस्वती विलास नावाचे मासिक व एक मोफत वाचनालयही सुरू केले.**

दलित शिक्षणसंस्थेची स्थापना

14 जून 1928 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित शिक्षणसंस्थेची स्थापना केली. दलितांच्या माध्यमिक शिक्षणाची सोय करणे हे या संस्थेचे मुख्य ध्येय होते.माध्यमिक शिक्षणाची जबाबदारी पेलण्यास ही संस्था समर्थ नसल्याने दलित विद्यार्थ्यांना वसतिगृहाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी मुंबई सरकारने या संस्थेस मदत करावी असे आवाहन बाबासाहेबांनी केले.त्यामुळे मुंबईच्या गव्हर्नरने 8 ऑक्टोबर, 1928 रोजी माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी 5 वसतिगृहे मंजूर केली. तसेच गव्हर्नरने दरमहा रू. 9000/–चे अनुदानही वसतिगृहांना खर्चासाठी मंजूर केले. जेव्हा ही रक्कम खर्चासाठी अपूरी पडू लागली तेव्हा डॉ. आंबेडकर यांनी मुस्लिम व पारशी समुदायातील धर्मादाय संस्थांकडून व इतर काही देणगीदारांकडून आर्थिक मदत मिळवली.

पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना

अस्पृश्यांसह निम्न मध्यमवर्गास उच्च शिक्षण देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ८ जुलै, १९४५ रोजी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी या शैक्षणिक संस्थेची स्थापना केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या संस्थेच्यावतीने सन 1946 मध्ये मुंबईत **सिद्धार्थ कला व विज्ञान महाविद्यालय**, सन 1950 मध्ये औरंगाबाद येथे **मिलिंद महाविद्यालय**, सन 1953 मध्ये मुंबईत **सिद्धार्थ वाणिज्य व अर्थशास्त्र महाविद्यालय** तर सन 1956 मध्ये मुंबईत **सिद्धार्थ विधी महाविद्यालय** सर्व समाजांसाठी सुरू केले.सध्या देशभरात या संस्थेची 30 पेक्षा जास्त महाविद्यालये आहेत.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य आणि योगदान वंचित-शोषितच नव्हे तर सर्व समाजातील लोकांसाठी विशेषतः विद्यार्थ्यांसाठी हितावह ठरले आहे

वर्तमानपत्रांमधून लोकशिक्षण

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर हे एक लोकशिक्षक म्हणूनही भारतीय समाजावर फार मोठा प्रभाव निर्माण करणारे एक अजरामर व्यक्तिमत्व होते. बाबासाहेबांनी समाजाच्या शिक्षणासाठी आणि वैचारिक जागृतीसाठी पाच वृत्तपत्रे सुरू केली होती. या वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून समाजाचे शिक्षण आणि समाजाच्या उद्धारासाठी आवश्यक असलेले नेतृत्व देत असताना आपले विचार त्यांनी प्रकट केले आहेत. बाबासाहेब करीत असलेले कार्य या वर्तमानपत्रांमधून प्रसिद्ध होत असे. त्याचप्रमाणे त्या काळातील विविध विषयांवर असणारी त्यांचे मौलिक विचारसुद्धा त्यामधून प्रकाशित होत असत.

डॉक्टर आंबेडकर हे अतिशय विद्याव्यासंगी मनुष्य होते. यांना प्रज्ञासूर्य म्हटले जाते. डॉक्टर आंबेडकर यांना वाचन आणि ग्रंथ यांची अतिशय आवड होती. त्यांच्या मुंबईतील घराला त्यांनी राजगृह असे नाव दिले होते. त्यांच्याकडे जवळजवळ पन्नास हजार पेक्षा जास्त पुस्तकांचा संग्रह होता. ही पुस्तके त्यांच्या दृष्टीने अतिशय मौल्यवान होती.डॉक्टर आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य जाणून घेताना स्वतः डॉक्टर आंबेडकरांचे उदाहरण आपल्या डोळ्यासमोर उभी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन अतिशय प्रगल्भ होता. राज्यघटना लिहीत असताना शिक्षण विषयक धोरण आणि आणि कायदे यांचा राज्यघटनेत आवर्जून बाबासाहेबांनी उल्लेख केला आहे. सर्वांना शिक्षण मिळावे यासाठी काही खास तरतुदी सुद्धा केल्या आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या या शैक्षणिक कार्याला मनःपूर्वक अभिवादन.

स्वातंत्र्य ,समता आणि बंधुता शिकवण

फ्रेन्च राज्यकातीनी जगाला दिलेली अभुतपुर्व देनगी म्हणजे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ज्या ठिकाणी स्वातंत्र्य नसेल तेथे गुलामगीरी किया पारतंत्र्य येत व्यक्तीच्या सर्वांगीन विकासासाठी केलेली अधिकारांची मागणी म्हणजे स्वातंत्र्य होय. ज्या देशामध्ये धर्म, जात, वर्ण, लिंग इत्यादी कारणामुळे विषमता असते तेथे समानता नाहीशी होऊन समाजात भेदभाव निर्माण होतो असा भेदभाव राष्टाला घातक असल्यामुळे डॉक्टर आंबेडकरानी संविधानात समान दर्जा व समान संधी तरतूद करून समता प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न केले आहे. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही राष्ट्र हित साधणे असुन एकता हा साध्या आहे

राजकीय कांतिचा पाया :-

राजकीय सत्ता ही पणतीच्या सर्व दरवाज्यांची किल्ली होय असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मागतात. महात्मा फुलेच्या पावलावर पाउल ठेवून अस्पृश्यांना

जागविण्यात त्यांचे हक्क व अधिकार प्राप्त करून देण्या करीता डॉ. आबेडकरांनी आपले संपुन जिवन वाहील. त्यांनी आपल्या मुकनायक, वहिष्कृत भारत प्रबुद्ध भारत या वृत्तपत्रातून पाक्षिकांतून प्राथमीक शिक्षण व उच्च शिक्षण अस्पृष्यांना अन्नासारखी अतिशय आवश्यक असून त्याकडे त्यांचे आकर्षन वाढविण्याकरीता त्यांना क्षणिक सवलती दिल्या पाहीजे. त्यांना इतरांच्या बरोबरीने आणन्यासाठी आर्थिक मदत सरकारकडुन मिळने अत्यावश्यक आहे त्याशिवाय त्यांच्या जिवनातील वर्षानुवर्षाचा अंधार मिटणार नाही.

शिक्षण समाजसुधारणेचे मुळ :-

सर्व समाज सुधारकांनी शिक्षणाला समाजसुधारनेचे मुळ मानले आहे. डा. आंबेडकरांनी संघटीत होवुन संघटन शक्ती मजबुत करून संघर्षाकडे जाण्यासाठी लोकांना त्यांनी सर्वप्रथम शिका हा मोलाचा संदेश दिला. शिक्षणाशिवाय आपली शक्ती जागृत होणार नाही आपण स्वतः ला ओळखले पाहीजे. आपण कोनत्या पातळीवर आहोत याची जाणीव असली पाहीजे. त्याशिवाय आपल्यातील माणूस जागा होणार नाही या सर्व बाबींकरिता एकच मार्ग तो म्हणजे शिक्षण असे बाबासाहेव म्हणतात.

निष्कर्ष

1) डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्यामुळे समाजामध्ये प्रगती दिसून आली .
2) डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्यामुळे समाजामध्ये सर्वांगीण विकास झाला,
3) डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्यामुळे समाजात बदल झालेले दिसून आले

समारोप :-

डॉ. आंबेडकरांना अपेक्षित असलेली शैक्षणिक कांतीची लाट वा देशात अजून आलीच नाही. ती यावी असे वाटत असेल तर अजून वेळ गेलेली नाही. गरज आहे तो शैक्षणिक धोरण राबविणा-या मनाच्या मनोवृत्तीत बदल होण्याची आजच्या युगात ज्ञान ही विकासाची गुरुकिल्ली असताना एखाद्या समुहाला त्यापासून वंचीत करने म्हणजे एक प्रकार त्यावर नव्या प्रकारची गुलामगिरी लादणे होय. डॉ. आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांमुळे दलित, पिडीत, आदिवासी समुदायात कमाचिचे परिवर्तन दिसुन येत आहे. त्याचवरोवर संपूर्ण भारतीय समाजव्यवस्थेत परिवर्तन घडून येत आहे.डा. आवडकरांच्या शिक्षणविषयक विचारांच्या विलिपणावरून त्यांच्या मानविय जिवनाच्या सफल व प्रतिष्ठापूर्न जीवन जगण्यासाठी शिक्षण हा अविभाज्य घटक असल्याचा दृष्टीकोण स्पष्ट होता.

संदर्भ ग्रंथ

1) डॉ. जावळे वि. जी. वीचिमत्व भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डोळस प्रकाशन विड. आवृत्ती २००३
2) डॉ. फाडके भालचंद्र फुले आंबेडकर शोध आणि बोध, आनंद प्रकाशन औरंगाबाद आवृत्ती १९८५
3) डॉ. आ.ह. साळुंखे हिंदु संस्कृती आणि स्त्री, लोकवाडमयगृह, मुंबई,
4) शंकरराव खरात दलितांचे शिक्षण इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन पुणे २०१०
5) दया पवार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ, महाराष्ट्रराज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई १९९३
6) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची लेखन आणि भाषणे. महाराष्ट्र शासण व्दारा प्रकाशित
7) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे वहिष्कृत भारत आणि मुकनायक उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग महाराष्ट्र शामण
8) शेषराव मोरे डॉ. आवेडकरांचे सामाजिक धोरण एक अभ्यास राजहंस प्रकाशन पुणे
9) धनंजय कीर डॉ. दादासाहेब आंबेडकर पॉपुलर प्रकाशन मुंबई. .
10) आर. जोशी समाजवादी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मुगाचा प्रकाशन पुणे......
11) अशोक सातपुते , महाराष्ट्रातील मोठी माणंस,अमित प्रकाशन पुणे...

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 7.328**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.4 No.25 **July-Aug 2023**

महाराष्ट्र विधानसभेतील मुस्लिम नेतृत्वाचा राजकीय अभ्यास : विशेष संदर्भ 2009 ते 2019

प्रा.डॉ.इकबाल खान गफार खान
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख), श्री रेणुका देवी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय माहूर
ता. माहूर जि. नांदेड. पिन कोड 43 17 21
Corresponding Author- प्रा.डॉ.इकबाल खान गफार खान
Email- khaniqbal1010@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.8242470

प्रस्तावना :

भारत हा महान देश आहे. भारतात विविध जाती, धर्म व पंथाचे लोक राहतात.जगातल्या महान प्राचीन संस्कृती पैकी भारतीय संस्कृती मानली जाते. भारतातील विविध जाती धर्माचे लोक राहत असून देखील त्यांच्या त एकतेचे दर्शन घडते. स्वतंत्र प्राप्तीनंतर भारतीय राज्यघटनेच्या आधारे सर्वांगीण विकासाच्या दिशेने वाटचाल सुरू केली. सुरुवातीच्या काळात भारतीय राजकीय व्यवस्थे समोर अनेक आव्हाने होते. राजकीय व्यवस्था स्थापन करून त्याच जनतेची अधिक मान्यता मिळविणे विविध जाती, धर्मात विभागले गेलेल्या समाजाला एकसंघ करणे व त्यास आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विकासाची दिशा निश्चित करून कसम धोरणे अमलात आणणे. समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना राष्ट्र प्रवाहात सामील करून विकासाची संधी उपलब्ध करून देणे. अशा आव्हानात्मक परिस्थितीत भारताने आपली वाटचाल सुरू केली.

लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये समाजाच्या विकासासाठी आणि उन्नतीसाठी प्रभावी नेतृत्वाची आवश्यकता असते. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस या पक्षाद्वारे मुस्लिम नेतृत्वाने भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग नोंदविला तसेच भारतीय राजकारणात ही सहभाग घेतला. स्वतंत्र उत्तर काळात भारतीय राज्यघटनेने मुस्लिम समाजाला सत्तेत सहभागी होण्याची संधी प्राप्त करून दिली आहे. परंतु त्याचा उपयोग आणि फायदा मुस्लिम समाजाने घेतलेला दिसून येत नाही.

2011 च्या जनगणनेनुसार भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 14.2% मुस्लिम समाज आहे तरमहाराष्ट्रात मुस्लिम लोकसंख्या 11.54% आहेत परंतु मुस्लिम समाजाने इतर समाजाच्या तुलनेत. लक्षणीय प्रगती व विकास साधलेला दिसून येत नाही. भारतीय समाज व्यवस्था विविध जाती, धर्माची मिळून निर्माण झालेली आहे भारतातील सर्वात मोठा अल्पसंख्यांक गट असलेल्या मुस्लिम समाजावर बरेच लिखाण झालेले आहे, परंतु मुस्लिम समाजाच्या नेतृत्वावर फारसे लिखाण झालेले नाही. म्हणून मी शोधनिबंधासाठी महाराष्ट्र विधानसभेतील मुस्लिम नेतृत्वाचा राजकीय अभ्यास विशेष संदर्भ (2009 ते 2019) निवडलेला आहे.

संशोधनाचे महत्त्व :

लोकशाही शासन व्यवस्थेत राजकीय सहभागाला खूप महत्त्व असते याशिवाय लोकशाही यशस्वी होत नाही. प्रस्तुत अध्ययन करताना 2009 ते 2019 या दशकातील महाराष्ट्र विधानसभेतील मुस्लिम नेतृत्वाचा राजकीय सहभाग व कामगिरीचे मूल्यांकन करण्याची आवश्यकता आहे. कोणत्याही समाजात समाजाच्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी राजकीय नेतृत्वाची भूमिका खूप महत्त्वाची असते. कार्यक्षम व दूरदर्शी राजकीय नेतृत्व समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी महत्त्वाचा असतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे निश्चित करण्यात आलेली आहेत.

1) मुस्लिम समाजाच्या राजकीय व सामाजिक पार्श्वभूमीचे अध्ययन करणे.
2) महाराष्ट्र विधानसभेतील मुस्लिम नेतृत्वाचा सहभागाचा अभ्यास करणे.
3) मुस्लिम समाजातील राजकीय नेतृत्वाच्या विकासाच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके :

प्रस्तुत संशोधनाच्या लेखनासाठी खालील प्रमाणे गृहीतके निश्चित करण्यात आलेली आहे.

1) देशातील प्रमुख राजकीय पक्ष मुस्लिमांना चढत्या क्रमाने उमेदवारी देत नाही.
2) मुस्लिम समाज हा शैक्षणिक व आर्थिक दृष्ट्या मागासलेला आहे.

संशोधन आराखडा :

महाराष्ट्र विधानसभेतील मुस्लिम नेतृत्वाचा राजकीय अभ्यास विशेष संदर्भ 2009 ते 2019 या विषयासाठी संशोधन हे गुणात्मक व संख्यात्मक दोन्हीवर आधारित असल्यामुळे प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक व अन्वेषणात्मक आराखडा वापरण्यात आला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाचे दुय्यम स्त्रोणाचा अवलंब करण्यात आला असून यामध्ये विषयाशी संबंधित प्रकाशित लेखन संदर्भ ग्रंथ मासिके इंटरनेट संशोधन पुस्तक इत्यादी वापर करण्यात आला.

महाराष्ट्र विधानसभेतील मुस्लिम नेतृत्वाचा राजकीय अभ्यास विशेष संदर्भ 2009 ते 2019 चे अध्ययन पुढील प्रमाणे आहेत.

1) महाराष्ट्र विधानसभेचे 2009 ते 2019 या दरम्यान पोटनिवडणुका वगळून तीन वेळेस सार्वत्रिक निवडणुका झालेल्या आहेत. सामाजिक व आर्थिक दृष्टिकोनातून जर आपण विचार केला तर नेतृत्वाची भूमिका खूप महत्त्वाची असते. कारण नेतृत्वामुळेच समूहात एकजूटता ठेवणे त्यांच्या सुसंवाद साधने शक्य होते. समाजात जर एखाद्या वेळेस काहीतरी बिकट प्रसंग उद्भवला तर त्यावर उपाययोजना करणे व त्यांना मार्गदर्शन करण्याची भूमिका नेतृत्वाची असते.
2) देशाच्या फाळणी नंतर अनेक राष्ट्रवादी मुस्लिम नेतृत्व भारतातच स्थानिक झाली आणि भारतीय मुस्लिम समाजाच्या विकासासाठी प्रयत्न करत राहिले. तत्कालीन मुस्लिम नेतृत्व ध्येयवादी धोरणात्मक व दूरदर्शी स्वरूपाचे होते. आर्थिक , सामाजिक व राजकीय विकासाशिवाय मुस्लिम समाजाची प्रगती करता येत नाही. म्हणून त्यांनी मुस्लिम समुदायाला राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करून समाजाच्या विकासासाठी त्यांनी प्रयत्न केले.
3) स्वातंत्र भारताचे संविधान अमलात आल्यानंतर मुसलमानांना ब्रिटिश सत्तेच्या काळात असणारे आरक्षण संपुष्टात आले व बदलत्या परिस्थितीत राजकीय समीकरणे बदलत गेली. राजकारणात सत्ता स्पर्धे वाढवून प्रत्येक राजकीय पक्षांनी सत्ता प्राप्तीसाठी जनतेच्या विविध आधारावर व्होट बँक म्हणून विचार करायला सुरुवात केली. स्थानिक पातळीवर मुसलमानांचा स्वतःचा पक्ष वगळता राष्ट्रीय पातळीवर प्रबळ पक्ष नसल्यामुळे मुस्लिम नेतृत्व आपल्या विचारसरणीनुसार विविध राजकीय पक्षात स्वतःच्या अस्तित्वासाठी सत्ता स्पर्धेच्या राजकारणात सहभागी झाले आहेत.
4) भारतीय राज्यघटनेने प्रदान केलेले मूलभूत अधिकाराच्या फायदा मुस्लिम समाजाला घेता आला नाही. मुस्लिम समाजाच्या विविध समस्या व प्रश्नांचे निराकरण करण्यासाठी प्रभावी मुस्लिम नेतृत्वाचा या ठिकाणी अभाव दिसून येतो आजही मुस्लिम नेतृत्व प्रभावीपणे कार्यरत दिसत नाही समाजाला प्रभावी दिशा देण्यासाठी प्रभावी नेतृत्वाची गरज असते हे प्रभावी नेतृत्व शासनाच्या विविध योजना जनतेपर्यंत पोहोचविते यामुळेच उद्योग शिक्षण व्यवसाय इत्यादी योजनेतून प्रत्येकाला संधी देणे हे विकासाचे प्रतीक मानले जाते. 73 वी व 74 वी घटनादुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थेत मुस्लिम समाजाला सहभागी होऊन राजकीय प्रक्रियेत प्रत्यक्ष सहभागी होण्याची संधी मिळाली.

महाराष्ट्र विधानसभेतील मुस्लिम नेतृत्व

अ. क्र.	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक वर्ष	एकूण जागा	निर्वाचित मुस्लिम सदस्य	टक्केवारी
01	2009	288	09	3.12
02	2014	288	O9	3.12
03	2019	288	10	3.47

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, 2009 ते 2019 पर्यंत एकूण विधानसभेची तीन वेळेस सार्वत्रिक निवडणुका झाल्या. यात सर्वाधिक मुस्लिम सभासद 2019 च्या निवडणुकीत विजय होऊन विधानसभेत नेतृत्व करण्याची संधी 10 सदस्यांना मिळाली आहे. त्यांचे प्रमाण 3.47% एवढे आहे तर, 2009 व 2014 च्या सर्वत्रिक निवडणुकीत सर्वात कमी म्हणजे प्रत्येकी 9 मुस्लिमांना विधानसभेत प्रतिनिधित्व करण्याची संधी मिळाली असून त्यांचे प्रमाण 3.12 एवढे आहे. यात प्रामुख्याने एकही मुस्लिम महिलांना विधानसभेत प्रतिनिधित्व करण्याची संधी मिळालेली दिसून येत नाही.

सारांश : राजकारणाबद्दलची अनास्था, राजकारणातील वाढता खर्च, बहुसंख्यांकाचे अल्पसंख्यांक विरोधी राजकारण अशा कारणामुळे मुस्लिम समुदाय राजकारणात मोठ्या प्रमाणात होताना होत नाही. राजकारणातील मुस्लिम नेतृत्व पैकी नवख्या मुस्लिम नेतृत्वाचे प्रमाण कमी असून राजकीय वारसा लाभलेल्या कुटुंबातूनच नेतृत्व पुढे आल्याचे

दिसते. त्यांच्यामध्ये राजकीय नेतृत्वाची चढत्या क्रमाने वाटचाल करण्याची महत्त्वकांक्षा दिसून येते.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की महाराष्ट्र विधानसभेत पुरुषांच्या तुलनेत मुस्लिम महिला नेतृत्वाचा अभाव दिसून येतो.

संदर्भसूची :

1) खेकाळे ना.रा.(१९९९) राजकीय नेतृत्व, मंगेश प्रकाशन नागपूर.
2) गव्हाणे अजय(२०१४) संसदी लोकशाहीची आयुधे, क्रिएटिव्ह प्रकाशन, नांदेड.
3) शिंदे सुनील (२०१३) महाराष्ट्र शासन आणि राजकारण, एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
4) WWW.enik.goin.in.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 7.328**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.4 No.25 **July-Aug 2023**

महिला आणि लिंग समानता धोरण

डॉ. घन आनंद लक्ष्मीकांत
सहयोगी प्राध्यापक सैनिकशास्त्र, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय, राणीसावरगांव
ता. गंगाखेड जि. परभणी
Corresponding Author- डॉ. घन आनंद लक्ष्मीकांत
Email- anandghan63@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.8242472

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून पितृसत्ताक वर्चस्वामुळे प्राचीन महिलांमध्ये भेदभाव केला जात आहे. प्राचीन काळापासून महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन दुरयम असून जगात पुनरुत्पादक हक्क, कामगार, शिक्षण आणि आरोग्याशी संबंधित कायदे, महिलांवर अत्याचार आणि शोषण करण्यासाठी आजही उपयोगात आणले जात आहेत. समान हक्काचे कायदे असलेल्या देशातही कायदे असूनही वास्तविकता अशी आहे की पुरुषांना उच्च पातळीवरील आर्थिक व्यवस्थेमध्ये सहज प्रवेश घेता येतो. शिवाय त्यांचे राजकारण आणि सांस्कृतिक जगतात फार मोठ्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व होत.आजही महिलांना समानतेची वागणूक देण्यासंदर्भात कायदे होवूनही प्रत्यक्षात त्याची अमंलबजावणी होत असताना पुरूषप्रधान संस्कृतीमुळे अडचणी निर्माण होत आहेत. जोपर्यंत समाजातील स्त्री पुरूष भेदभाव कमी होणार नाही तोपर्यंत महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान संधी मिळणे मुश्किल आहे. यासाठी महिलांना समान संधी मिळण्यासाठी कायद्याची अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.

उद्देश -

1) समाजातील महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान वागणूक मिळते का याचा अभ्यास करणे.
2) शासनाच्या लिंग समानता धोरणाचा अभ्यास करणे.
3) समान संधी मिळण्यासाठी कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी समाजातील घटकाचा दृष्टिकोन बदलणे.

भारतीय समाजातून महिलांप्रती असलेला पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलणे गरजेचे आहे, स्त्री पुरूष ही असमानता दूर करण्यासाठी राजकीय अजेंडा घेण्याची इच्छा असणाऱ्यांवर अवलंबून आहे. ग्लोबल ग्रीन्सची दृष्टी, ग्लोबल ग्रीन ग्रीस सनद आणि विशेषतः सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वाशी संरेखित करून: सर्व लोकांची समानता राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक भेदभावापासून मुक्तता मानवी प्रतिष्ठेचा हक्क सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि पर्यावरणीय क्षेत्रात समान सहभाग आणि त्यात सहभागी होण्याची क्षमता तसेच ह्या सर्व क्षेत्रांमध्ये निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत समान प्रतिनिधित्व आणि सहभाग सर्व लोकांना त्यांचे शिक्षण, आरोग्य, लैंगिक ओळख आणि पुनरुत्पादनाबद्दल माहिती देण्याचे अधिकार असावेत महत्त्वपूर्ण निर्णय घेण्याच्या पदांवर महिलांचे समान प्रतिनिधित्व समान मूल्याच्या कामासाठी समान वेतन महिलांनी केलेल्या मोबदला न मिळालेल्या मजुरीची ओळख प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष भेदभाव, छळ, भीती, हिंसा आणि गैरवर्तन यांपासून मुक्तता सर्व पॉलिसींमध्ये लिंग समान हक्कासाठी मुख्य प्रवाहात बंधनकारक कायदे करणे आवश्यक आहे.

हरित राजकारण (ग्रीन्स पोलिटीक्स) पुढील कार्य करतील: कायद्यात निहित पितृसत्ताच्या जुलमापासून मुक्ती ज्या समाजात सर्व महिलांचे आवाज व दृष्टीकोन ऐकले जातात अशा समाजात महिलांच्या सहभागास येणारे अडथळे दूर करण्यासाठी राजकीय प्रक्रियेत बदल करण्याची सोय. पुरुष आणि स्त्रियांची संपूर्ण समानता प्राप्त करण्यासाठी समाजात आणि कुटुंबातील पुरुष आणि स्त्रियांच्या पारंपारिक भूमिकेत बदल. महिलांना किमान पुरुषांइतकीच कायदेशीर क्षमता आणि त्या क्षमता वापरण्याच्या समान संधी असल्याचे सुनिश्चित करणे. महिलांची सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि पर्यावरणीय समानता सुनिश्चित करणे. म्हणून, हरित राजकारण खालीलप्रमाणे कार्य करेल

भेदभाव विरुद्ध योग्य कायदेशीर आणि कायदेविषयक चौकट आणि महिलांवरील सर्व भेदभावास प्रतिबंधित उपायांचा अवलंब करणे. महिलांविरूद्ध भेदभावाच्या कोणत्याही कृतीत गुंतण्यापासून परावृत्त करणे आणि सार्वजनिक अधिकारी आणि सामाजिक संस्था या जबाबदाऱ्या अनुरुप कार्य करतात हे सुनिश्चित करणे. महिलांविरूद्ध भेदभाव निर्माण करणाऱ्या आणि या दृष्टीने संघर्ष निर्माण करणाऱ्या विविध शक्तींना आव्हान देण्यासाठी एक व्यापक संरचना उपलब्ध करणे. पुरुष आणि स्त्रियांमधील समानतेच्या उन्नतीसाठी समानता आणि न्यायावर आधारित नवीन आर्थिक व्यवस्था स्थापित करणे. सर्व प्रकारच्या वर्णद्वेषाचे, जातीय भेदभावाचे आणि स्त्रियांबद्दलची आक्रमकता दूर करणे.

मातृत्वाचे सामाजिक महत्त्व आणि कुटुंबात आणि मुलांच्या संगोपनात दोन्ही पालकांच्या भूमिकेची ओळख. मुलांच्या संगोपनासाठी पुरुष, स्त्रिया आणि संपूर्ण समाज यांच्यात जबाबदारीचा वाटा आवश्यक आहे आणि त्याचा स्त्रियाच्या प्रजनन क्षमतेशी संबध ही भूमिका भेदभावाला आधार ठरणार नाही.पुरुष आणि स्त्रियांमधील समानता शक्य होण्यासाठी पारंपारिक आधारभुत रचने मध्ये बदल.

राजकीय हक्क

राजकारण आणि सार्वजनिक जीवनात महिलांवरील भेदभाव दूर करणे. मतदानाच्या हक्कांची, सार्वजनिक पदाची आणि सार्वजनिक कार्ये करण्याची हमी. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर महिलांना त्यांच्या देशांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी समान हक्कांची खात्री. देशाच्या सार्वजनिक आणि राजकीय जीवनाशी संबंधित संस्था आणि संघटनांमध्ये समान सहभागाची खात्री ज्या संस्था महिलांना उच्च स्तरीय पदांवर सहभाग वाढविण्यासाठी काम करत आहेत त्यांसाठी सहायता सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय प्रतिनिधित्त्व यासह जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात महिलांसाठी आवश्यक असल्यास कोटा लागू करणे.

शासकीय धोरणे तयार करताना व त्यांच्या अंमलबजावणीत महिलांचा सहभाग सुनिश्चित करणे. विविध स्थरावरील स्त्रियांसह व्यापक सल्लामसलतेच्या आधारे लैंगिक समानतेच्या दिशेने कृती व योजना विकसित करणे आणि सरकारच्या प्राथमिकतेत योजनेचे स्वरूप दिसून येईल याची खात्री करणे. राजकीय पक्ष आणि संसदेत महिलांच्या टक्केवारीचे लक्ष्य ठरविणे. सार्वजनिक सेवेत नोकरीसाठी व ऊच्च पदावर सामावून घेण्याकरिता टक्केवारीचे लक्ष्य ठरविणे.

शिक्षण

सर्व मुली आणि स्त्रियांना विनामूल्य शिक्षण करण्याची तरतूद करणे. शिक्षणाच्या क्षेत्रात पुरुषांशी समान हक्क मिळावेत यासाठी महिलांवरील भेदभाव दूर करणे. शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांच्या लैंगिक आदरपूर्वक वृत्तीला प्रोत्साहन देणारी अभ्यासक्रमांची सामग्री, अध्यापनशास्त्रीय पद्धती आणि शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम विकसित करणे.

आरोग्य

आयुष्याच्या सर्व टप्प्यावर महिलांच्या आरोग्याच्या समस्यांविषयी अचूक माहितीच्या तरतुदीसह, समुदाय-आधारित महिलांची आरोग्य आणि लैंगिक आरोग्य सेवा वाढ करणे. मोफत आणि सुरक्षित गर्भधारणा, प्रसूती, बाळंतपण आणि बालपण सेवांची तरतूद करणे. घरगुती जन्म आणि दाई आधारित सेवांना आधार देण्यासाठी काळजीपूर्वक उपलब्धता व निवड करणे. सक्तीची नसबंदी बेकायदेशीर बनवून कायदे करणे आणि स्त्री जननेंद्रियाच्या विकृतीला प्रतिबंधित कायदे लागू करणे.

विवाह आणि कौटुंबिक संबंध

स्त्रियाना विवाहात स्वेच्छेने म्हणजे त्यांच्या पूर्ण संमतीने प्रवेश करता येणे आणि विवाहाच्या वेळी आणि विघटनानंतर समान हक्क आणि जबाबदारी मिळावी याची खात्री करुन घेणे. मुलांशी संबंधित विषयात वैवाहिक स्थिती विचारात घेता पालक म्हणून समान हक्क आणि जबाबदारी सुनिश्चित करणे; या सर्व प्रकरणांत मुलांचे हित सर्वोपरि असेल. पालकत्व, वॉर्डशिप, ट्रस्टीशिप आणि मुले दत्तक घेण्याबाबत समान अधिकार आणि जबाबदरी किंवा अशाच संस्था ज्या राष्ट्रीय संकल्पनेत अस्तित्वात आहेत त्याबाबत खात्री करणे; या सर्व प्रकरणांमध्ये मुलांचे हित सर्वोपरि असेल. कौटुंबिक नाव, व्यवसाय निवडण्याच्या अधिकारासह पती-पत्नी दोघांना समान वैयक्तिक अधिकार याची खात्री करणे. नागरिकत्व मिळवण्यासाठी, बदलण्यासाठी किंवा टिकवून ठेवण्यासाठी स्त्री-पुरुष दोघांना समान हक्कांची खात्री करणे.

लैंगिक आणि प्रजनन संदर्भातील आरोग्य

सर्व स्त्रियांना विनामूल्य गर्भनिरोधकांची सोय करणे. सर्व महिलांसाठी सुरक्षित आणि कायदेशीर गर्भपात उपलब्ध करणे. लैंगिक शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य कार्यक्रम आणि कुटुंब नियोजन सेवा निधी उपलब्ध करणे. गर्भपात करण्याच्या अधिकाराचे रक्षण. गर्भपात ठरविण्याच्या कायद्याला समर्थन आणि गर्भधारणा संपवण्याचे सर्व पर्याय उपलब्ध आहेत याची खात्री करणे. गर्भधारणा सुरू ठेवण्याचे स्वातंत्र्य संरक्षित करणे.

हिंसा आणि महिला सुरक्षा

लैंगिक आणि लिंग-आधारित हिंसापासून महिलांचे संरक्षण करण्यासाठी कायदे मजबूत करणे आणि हिंसाचार आणि छळ करण्याच्या कायद्याची अंमलबजावणी सुनिश्चित

करणे घरगुती आणि कौटुंबिक हिंसा कमी करण्यासाठी आणि प्रभावी कायदे. लैंगिक अत्याचाराच्या बळी पडलेल्या सर्व पीडितांच्या गरजांबाबत न्याय व्यवस्था संवेदनशील आहे याची खात्री करुन घेणे. शालेय मुले व महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांवर विशेष लक्ष देऊन लिंग-संवेदनशीलता प्रशिक्षण आणि कार्यक्रम प्रदान करणे. महिला सशक्तीकरण आणि लिंग संवेदनशील धोरणे आणि कार्यक्रम यांच्यातील समन्वयाची खात्री करणे

रोजगार

रोजगाराच्या क्षेत्रात महिलांवरील भेदभाव दूर करणे. महिलांना समान कामासाठी समान वेतनाचे तत्व याची खात्री करणे. सर्व मानवांचा अविभाज्य हक्क म्हणून काम करण्याचा अधिकार मिळण्याची खात्री करणे.

लैंगिक कामगार

महिलांची होणारी तस्करी आणि लैंगिक कामगारांचे शोषण रोखण्यासाठी कायद्यासह सर्व योग्य उपाययोजना करणे, बहुतेक महिला नागरी कायद्यानुसार लैंगिक कार्याचे कायदेशीर समर्थन आणि नियमन केले जाणे.

आदिवासी महिला

आदिवासी महिलांसह सामाजिक, पर्यावरणीय आणि आर्थिक मुद्द्यांवरील त्यांचे नेतृत्व ओळखण्यास आणि समर्थन देण्यासाठी कार्य करणे आणि स्थानिक आणि गैर-आदिवासी महिलांमधील विद्यमान सामाजिक आणि आर्थिक असमानता कमी करण्यासाठी कार्यक्रम आणि धोरणे लागू करणे. सर्व आरोग्य, शिक्षण आणि इतर सरकारी धोरणे आदिवासी महिलांचे कल्याण अबाधित ठेवण्यासाठी असल्याची खात्री करणे.

ग्रामीण भागातील महिलांसाठी कायदेशीर संरक्षणाचा अर्ज सुनिश्चित करणे. ग्रामीण भागातील महिलांमधील भेदभाव नष्ट करून ग्रामीण विकास कार्यक्रमात त्यांचा सहभाग आणि प्रगती साठी उपाय योजना करणे.

महिलांच्या आदरणीय प्रतिमेचे आणि त्यांच्या सशक्तीकरता प्रसार. फॅशन उद्योगासह जाहिरातीत, चित्रपटात आणि इतर माध्यमांमधील महिलांच्या सकारात्मक आणि सन्माननीय प्रतिमेचे समर्थन करणे; निरोगी आणि सामान्य म्हणून महिलांच्या शरीराच्या विविध श्रेणींचे समर्थन. विविध माध्यमांमधील लैंगिकतेकडे लक्ष देणे आणि स्त्रियांचे नकारात्मक चित्रण दूर करण्यासाठी सक्रियपणे कार्य करणे. जाहिरातींमध्ये महिलांचे शारिरीक प्रदर्शन आणि शोषण सोडविण्याच्या द्रुष्टीने प्रशिक्षण कार्यक्रमांना प्रोत्साहन.

प्रसार माध्यमांमध्ये महिलांचे सकारात्मक प्रतिनिधित्व करण्यासाठीच्या नियमांचे अन्वेषण. लोकशाही समाजात पुरुष आणि स्त्रियांमधील समानतेच्या महत्त्वा विषयीची, जी पुरुष आणि स्त्रियांच्या प्रचलित नकारात्मक रूढींना संबोधित करेल अशी मोहीम विकसित करणे.

एकदरित शासनाने कितीही कायदे केले तरी जोपर्यंत समाजातील पुरुष प्रधान संस्कृती मधून महिला आणि पुरुष समान आहेत ही मानसिकता जोपर्यंत तयार होणार नाही तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने लिंग समानता धोरण अमला येणे शक्य होणार नाही. यासाठी समाजामध्ये जाणीव जागृती मोठ्या प्रमाणात निर्माण करणे आवश्यक आहे. आज स्त्रिया या पुरुषांच्या बरोबरीने किंवा त्याहीपेक्षा अधिक प्रमाणात सर्व स्तरावर आघाडीने कार्य करताना दिसून येत आहेत महिलांना अधिक सुरक्षितता निर्माण होण्यासाठी शासनाने केलेल्या कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. तरच खऱ्या अर्थाने लिंग समानता समाजामध्ये निर्माण होणे शक्य होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

1) दैनिक सकाळ
2) दैनिक लोकसत्ता
3) योजना
4) महिला आणि लिंग समानता धोरण
5) Bibliography

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 7.328**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.4 No.25 **July-Aug 2023**

नांदेड जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तराचा भौगोलिक अभ्यास

प्रा.डॉ.भीमराव माळगे
भूगोल विभाग प्रमुख, वै. धुंडा महाराज देगलूरकर महाविद्यालय, देगलूर, जि. नांदेड महाराष्ट्र
Corresponding Author- प्रा.डॉ.भीमराव माळगे
Email- bhimraomalge@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.8242475

गोषवारा :

लिंग-गुणोत्तर हा लोकसंख्याशास्त्रीय अभ्यासाच्या मुख्य घटकांपैकी एक आहे. ज्यावरून पुरुष आणि महिला लोकसंख्येची क्षमता ओळखता येते. लिंग गुणोत्तराची व्याख्या लोकसंख्येतील 1000 पुरुषांमागे महिलांची संख्या यावरून केली गेली आहे, दर 1000 पुरुषांमागे महिलांची संख्या व्यक्त केली जाते. प्रस्तुत अभ्यासात खालील विशिष्ट उद्दिष्ट्ये विचारात घेण्यात आला आहे: जिल्हानिहाय लिंग गुणोत्तर जाणून घेणे. 2001 आणि 2011 मधील लिंग गुणोत्तरातील फरक जाणून घेण्यासाठी प्रस्तुत अभ्यास दुय्यम स्त्रोतावर आधारित आहे. नांदेड हे महाराष्ट्र राज्यातील एक महत्त्वाचा जिल्हा आहे हा जिल्हा दखनच्या पठारावर मध्यवर्ती भागात वसलेला आहे. नांदेड जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १८°१५' उ. अक्षवृत ते १९°५५' असून रेखावृत्तीय विस्तार ७७°०७' पु. रेखावृत्त ते ७८°१५' पु. रेखावृत्त असा आहे. नांदेड जिल्ह्याचा एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 10528 चौ.कि.मी. आहे नांदेड जिल्ह्यातील धर्माबाद तालुक्यात लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण सर्वाधिक 989 इतके होते आणि सर्वात कमी लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण नांदेड तालुक्यात दिसून आलेले आहे. नांदेड जिल्ह्यात व महाराष्ट्र राज्याचा विचार केल्यास राज्याच्या तुलनेत नांदेड जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर जास्त आहे महाराष्ट्र राज्याचा लिंग गुणोत्तर 929 तर नांदेड जिल्ह्याचा लिंग गुणोत्तर 943 इतका आहे.

प्रस्तावना :

प्रादेशिक विकासा आर्थिक दृष्टिकोनातून मानवी संसाधनांचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे. प्रादेशिक विकासाच्या आर्थिक दृष्टिकोनातून मानवी संसाधनाचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे. लग्नाच्या विविध पैलूंचा आर्थिक व्यवसायावर व क्रिया कलापावर प्रभाव पडतो आणि राहणीमानाचा दर्जा निश्चित करतात. लोकसंख्या संसाधन एक श्रमशक्ती आहे जी उत्पादन प्रक्रियेत मदत करते. त्यामुळे प्रदेशाची लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्ये परिमाणात्मक आणि गुणात्मक दृष्टीने जाणून घेणे आवश्यक आहे. भावाच्या उत्क्रांतीनंतर लाखो वर्षापासून हवा पाणी जमीन यांच्यासोबतच पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर मोठ्या प्रमाणात मोठ्या भागावर एक नवीन आणि विश्वसनीय पातळ थर पसरलेला आहे हा थर म्हणजे मानवी लोकसंख्या होय याचा परिणाम वनस्पती प्राणी व नैसर्गिक घटकावर झालेला दिसून येत आहे. आर्थिक विकास आणि सामाजिक कल्याण या दोन्ही दृष्टिकोनातून मानवी संसाधनाचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे. जागतिक लोक संख्या एखाद्या प्रदेशातील वाढत जाणारी लोकसंख्या लोकसंख्येचे वितरण यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे ज्या प्रदेशात लोकसंख्येच्या संदर्भात असा मनात आहे अशा ठिकाणी विकासाला बाधा ठरलेली आहे. म्हणून लोकसंख्येचा अभ्यास करत असताना लिंग गुणोत्तराचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. लोकसंख्या वाढ, वितरण आणि घनता यांचा अभ्यास केल्याशिवाय प्रादेशिक अभ्यास पूर्ण होऊ शकत नाही हे सांगण्याची गरज नाही. लोकसंख्या घनतेतील फरकाचा परिणाम भूमी उपयोजन व नैसर्गिक संसाधनावर परिणाम होत असतो.

शाश्वत विकासामध्ये जमीन आणि जलस्रोतांचे संरक्षण महत्त्वाचे आहे. वाढती लोकसंख्या व बदललेले राहणीमान आणि त्यासोबतच मानवाच्या विविध क्रिया याचा परिणाम मर्यादित नैसर्गिक साधनसंपदावर पडत आहे. दबाव नित्यामुळे लोकसंख्येचे नियोजन करणे आवश्यक आहे तसेच संसाधनांचे नियोजन करणे आवश्यक आहे. लिंग गुणोत्तराचा परिणाम लोकसंख्येची रचना लोकसंख्येचे स्थलांतर लोकसंख्येचे वितरण यावर सुद्धा होत असतो म्हणून लिंग गुणोत्तराच्या अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. लिंग गुणोत्तराची व्याख्या लोकसंख्येतील हजार पुरुषामागे किती महिला आहेत हे जाणून घेणे होय.

लिंग गुणोत्तर हे सर्वात वैशिष्ट्यपूर्ण लोकसंख्या शास्त्रीय सूचक आहे जे जन्मदर मृत्युदर व्यावसायिक रचना आणि लोकसंख्येचे स्थलांतर इत्यादी वैशिष्ट्यांचे मूल्यांकन करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते.लैंगिक रचनेचे विश्लेषण करण्यासाठी लिंग गुणोत्तराचा विचार केला जातो. आनंद गुणोत्तराच्या बदलामुळे शेरीकरणाचा अंदाज सुद्धा घेता येतो म्हणून लिंग गुणोत्तरचा अभ्यास महत्त्वपूर्ण वाटते.

उद्दिष्टे

प्रस्तुत अभ्यास करण्यासाठी खालील उद्दिष्ट्ये विचारात घेण्यात आले आहेत.

1) नांदेड जिल्हानिहाय लिंग गुणोत्तर जाणून घेणे.
2) 2001 आणि 2011 मध्ये लिंग गुणोत्तर फरक जाणून घेण्यासाठी.

सामग्री संकलन आणि संशोधन पद्धती:

संशोधन क्षेत्रातील लिंग गुणोत्तराचा अभ्यास दुय्यम स्त्रोताचा आढावा घेण्यात आला आहे. नांदेड जिल्ह्यातील जिल्हाधिकारी कार्यालय व जिल्हा सांख्यिकी केंद्रात प्रत्यक्ष जाऊन माहिती जमा करण्यात आली. त्याचप्रमाणे २००१ ते २०११ च्या जनगणनेचा अभ्यास करण्यात आला. सदर शोध निबंध नांदेड जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तरावर आधारित आहे व हा शोधनिबंध या संदर्भातच मर्यादित असून त्यासाठी २००१ ते २०११ या वर्षाच्या कालावधीची माहिती संशोधांनासाठी निवड करण्यात आली आहे.

एकूण स्त्रिया
लिंग गुणोत्तर = -----------------------------x १०००
एकूण पुरुष

डेटाच्या दुय्यम स्त्रोतांवर आधारित सध्याचा अभ्यास, अभ्यास क्षेत्र हा प्रशासनाचा प्रदेश असला तरी, जिल्हा हा एकक अभ्यास म्हणून घेण्यात आला आहे.

अभ्यास क्षेत्र :

नांदेड जिल्ह्याचे स्थान कर्नाटक व तेलंगाणा राज्याच्या सीमे लगत असून नांदेड जिल्ह्याच्या नैऋत्येस कर्नाटक तर दक्षिणेस तेलंगाणा राज्य आहे. नांदेड जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १८°१५' उ. अक्षवृत ते १९°५५' असून रेखावृत्तीय विस्तार ७७°०७' पु. रेखावृत्त ते ७८°१५' पु. रेखावृत्त असा आहे.

नांदेड जिल्हा मागास जिल्हयापैकी एक जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. नांदेड जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ १०४४४ चौ.कि..मी. असून एकूण राज्याच्या क्षेत्रफळापैकी ३.४१ % आहे. नांदेड जिल्ह्यात सरासरी ९०० ते ११०० मी.मी. पर्ज्यन होते. नांदेड जिल्ह्यातील बहुतांश लोक शेती व्यवसायाशी निगडीत आहेत. नांदेड जिल्ह्यात भूमी उपयोजनाचा परिणाम आर्थिक विकासावर कसा झाला आहे ते अभ्यासण्यासाठी प्रस्तुत विषय निवडण्यात आले आहे

नांदेड जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तर :

नांदेड जिल्ह्यात एकूण सोळा तालुके असून त्यापैकी सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला तालुका म्हणजे नांदेड जिल्हा होय. नांदेड जिल्ह्यातील सोळा तालुक्यातील 2001 व 2011 च्या जनगणनेनुसार अभ्यास केल्यानंतर खालील प्रमाणे परिणाम दिसून आले आहेत.

तक्ता क्रं. 01 नांदेड जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तर2001-11

अ.क्रं	तालुके	2001	2011	बदल %		2001	2011	बदल %
01	माहुर	938	942	+0.43	उमरी	963	960	-0.31
02	किनवट	962	965	+0.31	धर्माबाद	981	989	+0.61
03	हिमायतनगर	949	948	-0.10	बिलोली	948	960	+1.26
04	हदगाव	941	938	-0.32	नायगव	939	947	+0.85
05	अर्धापूर	938	932	-0.64	लोहा	944	939	-0.53
06	नांदेड	921	928	+0.76	कंधार	926	930	+0.43
07	मुदखेड	944	932	-1.27	मुखेड	950	936	-1.47
08	भोकर	952	946	-0.63	देगलूर	953	962	+0.94
जिल्हा एकूण सरासरी						942	943	+0.10
राज्य एकूण सरासरी						922	929	+0.76

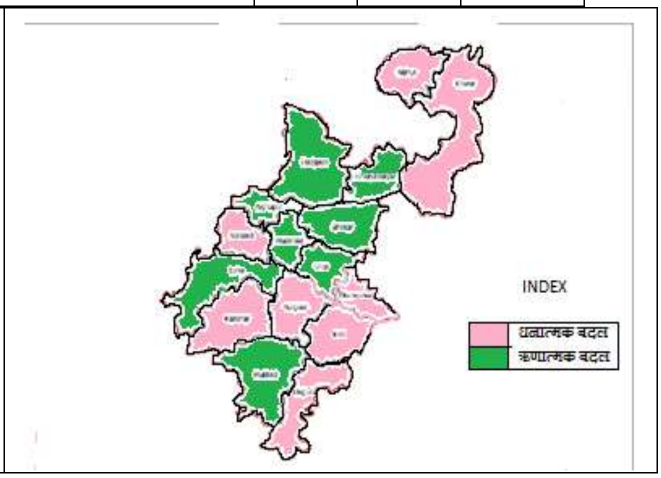

निष्कर्ष

नांदेड जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तराचा वरील तक्त्यानुसार अभ्यास केल्यास असे लक्षात येते की माहूर किनवट नांदेड धर्माबाद बिलोली नायगाव कंधार व देगलूर या तालुक्यामध्ये लिंग गुणोत्तरात धनात्मक बदल झालेला आढळून येतो. माहूर, किनवट, धर्माबाद, बिलोली, नायगाव व देगलूर ही तालुके तेलंगणा राज्याच्या सीमेलगतची तालुके असल्याने या तालुक्यावर मात्र सत्ताक कुटुंब पद्धतीचा परिणाम झालेला आढळून येतो कारण या तालुक्यामध्ये लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण इतर तालुक्यांच्या तुलनेत जास्त आढळून येते. नांदेड जिल्ह्यातील हिमायतनगर हदगाव, अर्धापूर, मुदखेड, भोकर, उमरी, लोहा व मुखेड या तालुक्यामध्ये लिंग गुणोत्तरामध्ये ऋणात्मक बदल झालेला आढळून येतो. नांदेड जिल्ह्यातील बिलोली तालुक्यात सर्वाधिक धनात्मक बदल झालेला आढळून येतो तर मुखेड तालुक्यात लिंग गुणोत्तरात सर्वाधिक ऋणात्मक बदल झालेला आढळून आलेला आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या तुलनेत नांदेड जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तरामध्ये जास्त बदल झालेला दिसून येत नाही त्या प्रमाणात महाराष्ट्र राज्याच्या लिंग गुणोत्तरात वाढ झालेली दिसून येते.

संदर्भ:

1) नांदेड जिल्हा सामाजिक व आर्थिक पाहणी 2001
2) नांदेड जिल्हा सामाजिक व आर्थिक पाहणी 2011
3) Betal, H.R. (2001), Use of Statistical Techniques of the study of urbanization in North Bengal- Geographical Review of India, Vol. 63 No. 1-4
4) Bhosale, B.A. and Karale (1985). Spatio Temporal Patterns population Growth and Distribution – A case study of Ahmad Nagar Dist. National Association Geographers India, p-109.
5) Census of India. (2001). Nanded State PLCN.
6) Census of India. (2011). Nanded State PLCN.
7) Nayaklal Shivakumar, H.S. (2012). An integrated approach for planning development and management of watershed- A case study of Varada river basin, Karnataka. Dept. of Geography, Bengaluru University, Bengaluru.
8) Priya, N. (2008). Land Transformation Due to Urban Sprawl In Bengaluru City- A Geographers Approach Using GIS & Remote Sensing Techniques. Dept. of Geography, Bengaluru University, Bengaluru.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 | Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed | Bi-Monthly
Vol.4 No.25 | July-Aug 2023

समावेशी शिक्षा के प्रति अध्यापकों व अभिभावकों के दृष्टिकोण का अध्ययन

श्री उमेश सिंह[1], रजनी दिवाकर[2]
[1]असिस्टेन्ट प्रोफेसर, दयानन्द वैदिक कॉलेज, उरई (जालौन)
[2]एम0एड0 (शोध छात्रा) दयानन्द वैदिक कॉलेज, उरई (जालौन)
Corresponding Author- श्री उमेश सिंह
Email- umeshsinghyadav16@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.8242477

सारांश :

प्रस्तुत लघु शोध अध्ययन प्रबन्ध ''समावेशी शिक्षा के प्रति अध्यापकों व अभिभावको के दृष्टिकोण का अध्ययन'' किया गया है। आज समाज में शिक्षा का प्रसार जितनी तेजी से बढ़ रहा है। उतनी ही तेजी से मानवीय मूल्यों का हिराश देखने को मिल रहा है। जबकि शिक्षा का उद्देश्य को मिल रहा है। जबकि शिक्षा का उद्देश्य व्यक्ति में मानवीय गुणों का विकास करना होता है। इससे यही तात्पर्य लगाया जा सकता है कि वर्तमान शिक्षा व्यवस्था में कहीं न कहीं कुछ न कुछ कमी अवश्य है। शिक्षा के उद्देश्यों को प्राप्त करने में शिक्षक की तो भूमिका है। लेकिन शिक्षा के विकास में विद्यार्थियों के माता–पिता और अभिभावकों के सहयोग का प्रमुख स्थान है। प्रस्तुत शोध–अध्ययन में केवल जनपद जालौन के उरई क्षेत्र में उच्च माध्यमिक व प्राथमिक विद्यालयो के 100 अध्यापकों तथा 100 अभिभावकों का चयन किया गया जिनमें 50 ग्रामीण अध्यापक व 50 शहरी अध्यापक तथा 50 ग्रामीण अभिभावकों व 50 शहरी अभिभावकों को सम्मिलित किया गया है। उपकरण के रूप में शोध निर्देशन के निर्देशन में ''स्वनिर्मित अभिवृत्ति मापनी'' का समावेशी शिक्षा के प्रति अभिवृत्ति का प्रयोग किया गया है। आंकड़ों के विश्लेषण एवं निष्कर्ष प्राप्त करने के लिये सह–सम्बन्ध गुणांक एवं टी–अनुपात सांख्यिकीय का प्रयोग किया गया।

की–वर्ड : समावेशी शिक्षा, अध्यापक, अभिभावक, दृष्टिकोण

प्रस्तावना :

शिक्षा समाज का दर्पण है। बालकों के विकास में शिक्षा की बहुत महत्वपूर्ण भूमिका होती है। अतः प्रत्येक समाज का ये दायित्व है कि वह अपने बच्चों के लिए अच्छी से अच्छी गुणवत्तापूर्ण शिक्षा की व्यवस्था करें। शिक्षा के कार्य ऐसे मनुष्य तैयार करना है जो जीवन का समग्रता से सामना कर सकें। शिक्षा कार्य व्यक्ति सामना कर सकें। शिक्षा का कार्य व्यक्ति को न तो समाज के अनुरूप बनने के लिए प्रोत्साहन करना है और न ही समाज के साथ नकारात्मक बनाने के लिए किन्तु शिक्षा का कार्य वास्तविक जीवन के मूल्यों की खोज में व्यक्ति की सहायता करना है। शिक्षा जीवन को सुसंस्कारित एवं विवेकशील बनाने में शिक्षा का महत्वपूर्ण योगदान है।

महान शिक्षाविद् के0जी0 सैयदीन के अनुसार– ''शिक्षा वह साधन है जो मनुष्य जाति को अपनी सांस्कृतिक परम्परा की रक्षा करने और अतीत के परदानों की सहायता से भविष्य को सम्बद्धशाली बनाने के लिए तैयार किया है।''

अपने परिवेश में रहे हुये सभी प्रकार के विकलांग बच्चों को प्राथमिक विद्यालय में शिक्षा की मुख्य धारा से जोड़ना समावेशी शिक्षा है। समावेशी शिक्षा से तात्पर्य प्रचलित शैक्षणिक पद्धति में सामान्य बच्चों के साथ उस वर्ग के जोड़ने से है जो किसी तरह की अक्षमक अथवा विकलांगता के कारण प्रचलित पद्धति के अनुकूल नहीं पढ़ सके। दूसरे शब्दों में समावेश शिक्षा का अर्थ सभी बच्चों एवं युवकों को बिना किसी भेदभाव के स्कूलों, कॉलेजों एवं विश्वविद्यालयों में उचित नेटवर्क की सुविधा के माध्यम से शिक्षा प्रदान करना है। यहाँ हमें ऐसे बच्चों की आवश्यकताओं एवं योग्यताओं को ध्यान में रखते हुये शिक्षा प्रणाली, शिक्षा संगठन अथवा पाठ्यक्रम में बदलाव लाना होना है।

अध्ययन की आवश्यकता एवं महत्व :

समावेशी शिक्षा अध्यापक और अभिभावक के लिए उपयोगी है। अध्यापकों और अभिभावकों की समावेशी शिक्षा के प्रति दृष्टिकोण भिन्न–भिन्न है। प्राथमिक शिक्षा से लेकर स्नातक स्तर की शिक्षा तक अध्यापकों और अभिभावकों के समावेशी शिक्षा के माध्यम से बच्चों को अच्छी तरह उपलब्ध करायी जा सकती है।

समावेशी शिक्षा प्रत्येक बालक को मुख्य धारा में लाने हेतु प्रतिबद्ध है और इस दृष्टि से सभी बालकों को आगे बढ़ने के समान अवसर उपलब्ध कराये जायेगें। समावेशी शिक्षा इस लिये महत्वपूर्ण है क्योंकि इसके अन्तर्गत विभिन्न प्रकार से निर्योग्य (दिव्यांग) बालक भी एक सामान्य विद्यालय की सामान्य कक्षा में सामान्य बालकों के साथ शिक्षा ग्रहण कर पाते है परन्तु समस्या यह है कि विकलांग (दिव्यांग) बच्चे सामान्य विद्यालय की सामान्य कक्षाओं में लाभ नहीं उठा पा रहे हैं। इसका मुख्य कारण शिक्षकों और अभिभावकों के समावेशी शिक्षा के न कहीं समुदाय में समावेशी शिक्षा के प्रति उचित दृष्टिकोण की कमी है। कहीं न कहीं समुदाय में समावेशी शिक्षा के प्रति जागरूकता का अभाव है। जब तक समावेशी शिक्षा के मुख्य घटक विद्यालय, परिवार और समुदाय इसके प्रति सकारात्मक दृष्टिकोण नहीं अपनाते तब तक समावेशी शिक्षा का पूर्ण क्रियान्वयन सम्भव नहीं है।

शोध समस्या कथन :

''समावेशी शिक्षा के प्रति अध्यापकों व अभिभावकों के दृष्टिकोण का अध्ययन''

शोध अध्ययन के उद्देश्य :

1) समावेशी शिक्षा के प्रति ग्रामीण एवं शहरी अभिभावकों के दृष्टिकोण का अध्ययन करना।
2) समावेशी शिक्षा के प्रति ग्रामीण एवं शहरी अध्यापकों के दृष्टिकोण का अध्ययन करना।

अध्ययन की परिकल्पनाये :

1) समावेशी शिक्षा के प्रति ग्रामीण एवं शहरी अभिभावकों के दृष्टिकोण में कोई सार्थक अन्तर नहीं है।
2) समावेशी शिक्षा के प्रति ग्रामीण एवं शहरी अध्यापकों के दृष्टिकोण में कोई सार्थक अन्तर नहीं है।

शोध अध्ययन का सीमांकन :

किसी भी शोधार्थी के लिए यह सम्भव नहीं हो पाता है कि वह सीमित समय तथा सीमित साधनों के अन्तर्गत समस्या से सम्बन्धित सूचनाओं को व्यापक रूप से एकत्रित कर समाधान

प्रस्तुत कर सके। इस दृष्टिकोण से शोध का सीमांकन निम्नलिखित है–

1) लघु शोध अध्ययन सरकारी व निजी विद्यालय के अध्यापकों तक सीमित है।
2) लघु शोध अध्ययन ग्रामीण व शहरी विद्यालय के अध्यापकों तक सीमित है।
3) लघु शोध अध्ययन में ग्रामीण व शहरी अभिभावकों को सम्मिलित किया गया।
4) लघु शोध अध्ययन में 100 अभिभावक तथा 100 अध्यापकों को सम्मिलित किया गया है।

सम्बन्धित साहित्य का अध्ययन :

कुमार, सुशील (2019)– प्रस्तुत लघु शोध अध्ययन से हमें निष्कर्ष प्राप्त हुआ एवं विशेष शैक्षिक आवश्यकता वाले बच्चे के अभिभावकों का समावेशी शिक्षा के प्रति अभिवृत्ति में कोई सार्थक अन्तर नहीं है। लेकिन मानव जीवन के चहुमुखी विकास के लिये समावेशी शिक्षा अतयन्त आवश्यक है।

कुमार, दिलीप शर्मा (2020)– ''समावेशी शिक्षा के प्रति उच्च माध्यमिक स्तर के विज्ञान एवं कला संकाय के अध्यापकों की अभिवृत्ति का तुलनात्मक अध्ययन''

वैन मिगहेम एट अल (2018)– इस विचार में कौन सी सीमा है कि विशेष शिक्षा समावेशी शिक्षा से है, अवलोकन के लिये वे सभी बच्चे हैं जो समावेशी शिक्षा में एक साथ सीख रहे हैं। अतः हम कह सकते हैं कि यहां बालकों को बिना किसी भेदभाव के समावेशी शिक्षा दी जा रही है और बालक सामान्य कक्षा में एक साथ शिक्षा ग्रहण कर रहे हैं।

मेलिसा मेन्डोजा (2020)– समावेशी शिक्षा का क्रियान्वयन : कम और निचले मध्य आय वाले देशों समावेशी शिक्षा के हस्तक्षेप का अध्ययन। इसके अध्ययन से हमें अन्य देशों में समावेशी शिक्षा व्यवस्था का पता चलेगा और उनकी शिक्षा की स्थिति का ज्ञान प्राप्त होगा तथा वहां के बालकों के मानसिक, सामाजिक विकास की जानकारी प्राप्त होगी।

अली ल्यूकेमिया (2021)– सभी के लिये समावेशी शिक्षा को शामिल करना। समावेशी शिक्षा बिना किसी भेदभाव के अध्यापकों को शिक्षार्थी को देनी चाहिए जिसकी सहायता से उनकी मानसिक, सामाजिक समस्याओं को दूर किया जा सके। समावेशी शिक्षा सभी को सामान्य अवसर उपलब्ध कराती हैं।

शोध विधि :

शोधार्थी द्वारा उद्देश्य की पूर्ति के लिए सर्वेक्षण विधि का प्रयोग किया गया।

अध्ययन के चर :

1) अभिभावकों का समावेशी शिक्षा के प्रति दृष्टिकोण।
2) अध्यापकों का समावेशी शिक्षा के प्रति दृष्टिकोण।

अध्ययन में प्रयुक्त उपकरण :

अध्ययन में स्वनिर्मित मापनी का उपयोग किया गया।

सांख्यिकीय विधियाँ :

चतुर्थांश विचलन, मध्यमान, मानक विचलन, क्रान्तिक अनुपात स्वतन्त्राश।

शहरी एवं ग्रामीण विद्यालयों के अध्यापकों का समावेशी शिक्षा के प्रति दृष्टिकोण का अध्ययन करना :

शहरी अध्यापकों व ग्रामीण अध्यापकों का समावेशी शिक्षा के प्रति दृष्टिकोण में अन्तर पता लगाने के लिये टी–मान का प्रयोग किया गया। इसक लिए सर्वप्रथम प्रत्येक समूह के समंकों के मध्यमान व मानक विचलन ज्ञात किये गये तथा टी–मान द्वारा अध्यापकों के मध्य दृष्टिकोण के अन्तर का पता लगाया गया।

इसकी तालिका अग्राकिंत है–

तालिका संख्या–1

समावेशी शिक्षा के प्रति अध्यापकों के दृष्टिकोण का तुलनात्मक अध्ययन

समूह	संख्या	मध्यमान	मानक विचलन	मध्यमानों का अन्तर	टी–मान	सार्थकता स्तर
शहरी अध्यापक	50	135.92	14.04	2.9	3.47	.05
ग्रामीण अध्यापक	50	138.82	15.75			

तालिका से स्पष्ट है कि df 98 पर 0.05 सार्थकता स्तर पर सारणी मान 1.98 से अधिक है जिसका मान 3.47 प्राप्त हुआ, यह सार्थक है। अतः हमारी शून्य परिकल्पना 0.05 स्तर पर स्वीकृत होती है।

अतः स्पष्ट है कि शहरी अध्यापकों तथा ग्रामीण अध्यापकों का समावेशी शिक्षा के प्रति दृष्टिकोण में सार्थक अन्तर नहीं है।

शहरी एवं ग्रामीण बच्चों के अभिभावकों का समावेशी शिक्षा के प्रति दृष्टिकोण का अध्ययन करना :

शहरी बच्चों के अभिभावकों व ग्रामीण बच्चों के अभिभावकों का समावेशी शिक्षा के प्रति अभिवृत्ति में अन्तर का पता लगाने के लिये टी–मान का प्रयोग किया गया।

इसके लिये सर्वप्रथम प्रत्येक समूह के समंकों के मध्यमान व मानक विचलन ज्ञात किये गये तथा टी–मान द्वारा अभिभावकों के मध्य अभिवृत्ति के अन्तर का पता लगाया गया।

H_0 शहरी बच्चों के अभिभावकों एवं ग्रामीण बच्चों के अभिभावकों का समावेशी शिक्षा के प्रति अभिवृत्ति में कोई सार्थक अन्तर नहीं है।

इसकी तालिका अग्राकिंत है–

तालिका संख्या–2

समावेशी शिक्षा के प्रति अभिभावकों के अभिवृत्ति का तुलनात्मक अध्ययन

समूह	संख्या	मध्यमान	मानक विचलन	मध्यमानों का अन्तर	टी–मान	सार्थकता स्तर
शहरी अभिभावक	50	161.26	10.58	1.86	1.98	.05 में सार्थक अन्तर नहीं है
ग्रामीण अभिभावक	50	159.4	12.5			

df 98 पर 0.05 सार्थकता स्तर पर सारणी मान 1.98 की गणना करने पर टी–मान 2.61 प्राप्त हुआ जो कि सारणी मान से अधिक है। अतः हमारी शून्य परिकल्पना 0.05 स्तर पर स्वीकृत होती है। स्पष्ट है कि शहरी बच्चों के अभिभावकों तथा ग्रामीण बच्चों के अभिभावकों का समावेशी शिक्षा के प्रति दृष्टिकोण में सार्थक अन्तर नहीं है। अतः शहरी बच्चों के अभिभावकों का समावेशी शिक्षा के प्रति दृटिकोण अच्छा है।

शहरी बच्चों के अभिभावकों का मध्यमान 161.26 तथा ग्रामीण बच्चों के अभिभावकों का मध्यमान 159.54 है।

शोध निष्कर्ष :

प्रस्तुत लघु शोध अध्ययन में निम्नलिखित निष्कर्ष प्राप्त हुये–

1) शहरी एवं ग्रामीण अध्यापकों का समावेशी शिक्षा के प्रति दृष्टिकोण में सार्थक अन्तर नहीं है।
2) शहरी एवं ग्रामीण अभिभावकों का समावेशी शिक्षा के प्रति दृष्टिकोण में सार्थक अन्तर नहीं है।

शैक्षिक निहितार्थ :

इस अध्ययन के शैक्षिक निहितार्थ इस प्रकार है–

1) सभी के लिए शिक्षा की नीति को सफल बनाना।
2) इसके माध्यम से समाज में निःशक्तों को उनका खोया हुआ स्थान प्रदान करा सकें।
3) समावेशन के माध्यम से सभी को शिक्षा के समान अवसर प्रदान करना ताकि प्रत्येक बच्चा अपनी गति व क्षमता के अनुसार बिना किसी बोझ के शिक्षा के मूल्यों का अजन कर सकें।
4) शिक्षा के माध्यम से निःशक्तों को इस योग्य बनाना ताकि वे स्वावलबी बन सकें।
5) समाज में बढ़ रहे विभिन्न प्रकार के बहिराव को रोक सकें।
6) समावेश केवल शिक्षा तक ही सीमित न रहे बल्कि प्रत्येक स्तर पर किया जा सके।
7) विद्यालय, परिवार और समुदाय समावेशी शिक्षा के प्रति सही जिम्मेदारी को समझ सकें।
8) नवीन शिक्षा पद्धतियों का प्रयोग किया जा सके ताकि सामाजिक हाशिये पर स्थित अधिगमकर्ता भी लाभान्वित हो सके।
9) प्रत्येक बच्चे को विशेष समझ कर सामान्य कक्षा में उसका समावेशन किया जा सके।

भावी शोध हेतु सुझाव :

शोध सतत् प्रक्रिया है। अतः किसी भी शोधकर्ता द्वारा अपने शोध निष्कर्षों को अन्तिम मान लेना शोधकर्ता ने इस बात का अनुभव किया कि वर्तमान समय में इस समस्या के विभिन्न क्षेत्रों पर शोध करने की आवश्यकता है। उक्त बिन्दुओं पर दृष्टिपात करते हुये शोधकर्ता ने शोध हेतु निम्न सुझाव प्रस्तुत किये–

1) इस शोध को विस्तृत क्षेत्र एवं समूह पर किया जा सकता है।
2) विद्यार्थियों और प्रधानाचार्यों के भी समावेशी शिक्षा के प्रति दृष्टिकोण को मापा जा सकता है।
3) ग्रामीण व शहरी अध्यापकों का समावेशी शिक्षा के प्रति दृष्टिकोण का अध्ययन किया जा सकता है।
4) ग्रामीण व शहरी अभिभावकों की समावेशी शिक्षा के प्रति जागरूकता का अध्ययन किया जा सकता है।
5) समावेशी शिक्षा की आवश्यकता विद्यालय में उपलब्ध संसाधनों का तुलनात्मक अध्ययन भी किया जा सकता है।
6) समावेशी शिक्षा के सफल क्रियान्वयन पर भी शोध किया जा सकता है।

सन्दर्भ सूची

1) **लाल, प्रो0 रमन बिहारी (2005–2006);** भारतीय शिक्षा और उसकी समस्यायें, रस्तोगी पब्लिकेशन, मेरठ, पृ0सं0 04
2) **प्रोफेसर एस0पी0 गुप्ता;** अनुसंधान संदर्शिका, शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद, पृ0सं0 345
3) **भटनागर, डा0 ए0बी0 एवं भटनागर अनुराग (2001–2008);** समावेशी शिक्षा, आर0लाल बुक डिपो, मेरठ पृ0सं0 05
4) **सक्सेना, एन0आर0 मिश्रा, बी0के0 एवं मोहन्ती आर0के0 (2001–2009);** अध्यापक शिक्षा, आर0लाल बुक डिपो, मेरठ पृ0सं0 164
5) **डॉ0 ए0बी0 भटनागर (2005–2006);** समावेशी शिक्षा, आर0लाल0 बुक डिपो, मेरठ पृ0सं0 167
6) **सिंह, डॉ0 सतेन्द्र;** समावेशी शिक्षा, ठाकुर पब्लिकेशन लखनऊ, पृ0सं0 65
7) **पाठक, पी0डी0 (2004–05);** शिक्षा मनोविज्ञान, रस्तोगी पब्लिकेशन, मेरठ पृ0सं0 80
8) **भट्टाचार्य, डॉ0 जी0सी0;** अध्यापक शिक्षा, पृ0सं0 114
9) **कुमार, दिलीप शर्मा (2020);** समावेशी शिक्षा के प्रति उच्च प्राथमिक स्तर के विज्ञान एक कला संकाय के अध्यापकों की अभिवृत्ति का तुलनात्मक अध्ययन
10) **मेलिसा, मेन्डोजा (2020);** समावेशी शिक्षा का क्रियान्वयन

Websites:

1) shodhganga.inflibnet.ac.in
2) http://eric.ed.gov
3) shodgangotri.inflibnet.ac.in
4) http://www.google.com.in

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.4 No.25 July-Aug 2023

भारत में चुनाव सुधार

डॉ. सुशीला देवी यादव
असिस्टेंट प्रोफेसर पॉलीटिकल साइंस, डॉ.बी.आर.अंबेडकर राजकीय महाविद्यालय, श्री गंगानगर
Corresponding Author- डॉ. सुशीला देवी यादव
Email- sushilayadav339@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.8242487

शोध सार

भारत जैसे विशाल लोकतांत्रिक देश में निष्पक्ष पारदर्शी एवं सुरक्षित निर्वाचन को पूर्ण करने के लिए निर्वाचन आयोग लगातार प्रयासरत हैं । विभिन्न सुधारों और नवाचारों के माध्यम से यह अपनी कुशलता को बढ़ाने का हर संभव प्रयास कर रहा है । भारतीय निर्वाचन व्यवस्था विश्व की सफलतम निर्वाचन व्यवस्थाओं में से गिनी जाती है भविष्य में इससे बेहतर स्थिति के निर्माण में यह सुधारात्मक कदम निश्चित ही कारगर सिद्ध होंगे इसके अलावा विधानसभा ,लोकसभा एवं स्थानीय चुनाव एक साथ करवाने वोटर को दिए गए वोट की स्लिप उपलब्ध करवाने , नोटा ,ईवीएम , चुनावों में राज्य द्वारा फंडिंग , सूचना तकनीक व अन्य तकनीकों के प्रयोग आदि विकल्पों पर चर्चा लगातार जारी है ताकि बदलते समय के अनुरूप निर्वाचन व्यवस्था को अधिक प्रासंगिक बनाया जा सके।

संकेताक्षर: वीवीपेट ,ई इपिक, सखी मतदान केन्द्र, स्वीप पोर्टल , हॉर्स ट्रेडिंग

शोध के उद्देश्य

शोध पत्र राजनीतिक व्यवस्था के अंतर्गत निर्वाचन सुधार पर आधारित है । इसके अंतर्गत भारत में चुनाव सुधार की स्थिति को स्पष्ट किया गया है । इस शोधपत्र के उद्देश्यों को निम्न रूपों में देखा जा सकता है –

1) भारत में चुनाव सुधारों का अध्ययन करना ।
2) भारत में चुनाव प्रणाली को प्रभावित करने वाले कारकों का अध्ययन करना ।
3) चुनाव आयोग की भूमिका का अध्ययन करना ।
4) चुनाव सुधार हेतु गठित विभिन्न समितियों की अनुशंसाओं के क्रियान्वयन का मूल्यांकन करना।

शोध का महत्व

लोकतंत्र में प्रत्येक व्यक्ति के मत का विशेष महत्व होता है । प्रत्येक व्यक्ति का यह अधिकार ही नहीं उसका कर्तव्य है कि वह अपने मत का प्रयोग पूर्ण ईमानदारी और सूझबूझ से करें । भारतीय चुनाव प्रणाली में जाति , धर्म , लिंग , विचारधारा आदि ऐसे तत्व हैं जो कि एक व्यक्ति को अपने मत का प्रयोग करते समय अवश्य प्रभावित करते हैं । वर्तमान समय में शिक्षा के बढ़ते स्तर और समाज में जागरूकता के कारण इन तत्वों का प्रभाव कुछ कम तो हुआ है परंतु पूर्णतः समाप्त नहीं हुआ हैं । वर्तमान में स्थानीय चुनावों से लेकर लोकसभा चुनावों में भ्रष्टाचार , रिश्वतखोरी , राजनीति का अपराधीकरण जैसी घटनाएं आए दिन देखने को मिलती हैं । इस कारण वर्तमान समय में चुनाव सुधार विषय पर गंभीरतापूर्ण अध्ययन एवं चिंतन प्रासंगिक हो गया हैं ।

शोध प्रविधि

इस शोध में द्वितीयक स्रोतों से तत्वों का संकलन किया गया है इसमें निर्वाचन पर लिखित विभिन्न कृतियों , समाचार पत्रों , पत्रिकाओं तथा विषय से संबंधित जनरल व अन्य सूचना तकनीक आदि का प्रयोग किया गया है । व्यक्तिगत प्रलेख के अंतर्गत जीवन इतिहास पर संस्करण, सार्वजनिक प्रलेख में प्रकाशित विभिन्न प्रतिवेदन , पुस्तकें पत्र पत्रिकाएं प्रकाशित प्रलेख में सरकारी रिकॉर्ड शोध प्रतिवेदन आदि का प्रयोग किया गया है।

परिचय

विविधता में एकता की भावना को पूर्णरूपेण स्पष्ट एवं अभिव्यक्त करता भारत देश विश्व का सबसे बड़ा लोकतान्त्रिक देश है। लोकतान्त्रिक देश की सर्वप्रमुख विशेषता स्वतन्त्रत एव निष्पक्ष निर्वाचन प्रणाली है। निर्वाचन प्रणाली के सुचारू संचालन हेतु भारतीय संविधान में भाग 15 के तहत् स्वतन्त्र एवं निष्पक्ष निर्वाचन तन्त्र को प्रावधान किया गया है, इस निर्वाचन तन्त्र का` 'भारत निर्वाचन आयोग' के नाम से जाना जाता है। भारतीय लोकतन्त्र व्यवस्था के तहत निर्वाचन आयोग द्वारा 1951–52 से लेकर वर्ष 2019 तक सत्रह लोकसभा निर्वाचनों को सफलतापूर्वक सम्पन्न करवाया जा चुका है किन्तु इस बात से भी इंकार नही किया जा सकता कि हमारे देश की निर्वाचन व्यवस्था में कोई समस्या या कमियॉ विद्यमान नही है क्योकि कोई भी व्यवस्था अपने आप में सर्वगुण सम्पन्न नहीं हो सकती उसमें सुधार होना अवश्यम्भावी है चुनावी समस्याओं के समाधान हेतू निर्वाचन आयोग द्वारा समय–समय पर चुनाव सुधार हेतू कार्य किए गए है। निर्वाचन प्रणाली में चुनाव के समय भ्रष्टाचार, जातिवाद, सम्प्रदायवाद, अवैध मतदान, राजनीतिक अपराधीकरण जैसे तत्वो का सक्रिय होना एक गम्भीर समस्या है। इसी प्रकार राजनीतिक दलो एवं प्रत्याशियों द्वारा निर्वाचन व्यय सम्बन्धी आधा–अधूरा विवरण आयोग के समक्ष प्रस्तुत करना, झूठे शपथपत्र प्रस्तुत करना भी एक गम्भीर समस्या है इसी प्रकार की समस्याओं से राजनीतिक दलो की छवि पर भी नकारात्मक प्रभाव पड़ता है। चुनाव सुधार हेतू राजनीतिक दलो द्वारा भी प्रयास किए जा रहे है एवं इसके लिए निर्वाचन से सम्बन्धित अधिनियमों में समय–समय पर आवश्यकतानुसार संशोधन किए गए है निर्वाचन आयोग द्वारा भी चुनाव सुधार हेतू अनेक नवाचार किए गए है यथा ईवीएम, वीवीपेट, ई इपिक, हैलो वोटर्स, विभिन्न एप व पोर्टल का संचालन, नोटा विकल्प की उपलब्धता आदि। इसके अतिरिक्त और अधिक नवाचारों हेतू आयोग द्वारा प्रयास जारी है। जिनमें मुख्यतः बी.एम. तारकुंडे समिति, दिनेश गोस्वामी समिति, इन्द्रजीत गुप्ता समिति की अनुशसाएँ एवं विधि आयोग व निर्वाचन आयोग के प्रतिवेदन के अन्तर्गत की गई सिफारिशें है। सर्वप्रथम तारकुंडे समिति द्वारा ही देश में चुनाव सुधारों की तरफ ध्यान आकर्षित किया गया है। चुनाव सुधार के प्रश्न पर विचार और अध्ययन करने के लिए 'सिटिजन फॉर डेमोक्रेसी' नामक संगठन की ओर से जयप्रकाश नारायण द्वारा एक समिति का गठन किया गया था। महाराष्ट्र उच्च न्यायालय के भूतपूर्व न्यायाधीश बी.एम. तारकुंडे इसके अध्यक्ष थे। इस समिति का गठन स्वतन्त्र और निष्पक्ष चुनावों में बाधक धन की सता और सताधारी दल द्वारा सरकारी साधनों एवं प्रशासनिक व्यवस्था के दुरूपयोग पर प्रतिबन्ध लगाने तथा निर्वाचन याचिकाओं की सुनवाई में होने वाले अत्यधिक विलम्ब को रोकने के लिए उपाय खोजना था। बी.एम. तारकुंडे की सिफारिश पर वर्ष 1989 में 61

वे संविधान संशोधन द्वारा अनुच्छेद 326 के तहत सार्वभौमिक वयस्क मताधिकार के तहत मतदान की आयु 21 वर्ष से घटाकर 18 वर्ष कर दी गई। इसी तरह लोकसभा तथा विधानसभा उम्मीदवार हेतू निर्वाचन व्यय की राशि में मय– समय पर वृद्धि की अनुशंसा भी प्रारम्भ में तारकुंडे समिति द्वारा ही की गई थी। हाल ही में निर्वाचन व्यय की नई सीमा निर्धारित की गई है। नई व्यय सीमा के तहत अब संसदीय क्षेत्रों में प्रत्याशी 95 लाख रूपय खर्च कर सकेंगे जबकि इससे पहले यह व्यय सीमा 28 लाख रूपये हुआ करती थी। इसी प्रकार चुनाव सुधारों की माँग के पश्चात तत्कालीन प्रधानमंत्री वी.पी.सिंह द्वारा 9 जनवरी 1990 को एक सर्वदलीय बैठक बुलाई गई थी जिसके परिणाम स्वरूप तत्कालीन विधि मन्त्री दिनेश गोस्वामी की अध्यक्षता में एक समिति बनाई गई। दिनेश गोस्वामी समिति की सिफारिशों में मुख्यतः चुनाव आयोग को तीन सदस्यीय निकाय बनाया जाना किसी भी प्रत्याशी को दो से अधिक स्थानो से चुनाव लडने की अनुमति नहीं देना, चुनावों में ईवीएम का प्रयोग, रिक्ति होने पर 6 माह में उप चुनाव करवाया जाना आदि है। इसी प्रकार चुनाव सुधार अन्तर्गत निर्वाचन व्यय एवं वित्त पोषण सम्बन्धी समस्या के समाधान हेतू इन्द्रजीत गुप्ता की अध्यक्षता में संसदीय समिति का गठन किया गया। समिति द्वारा यह अनुशंसा की गई कि सरकारी व्यय पर चुनाव करवाने की दो सीमाएँ होनी चाहिए पहला यह कि निर्वाचन व्यय उन्ही राष्ट्रीय और क्षेत्रीय दलों को दिया जाए जिनको चुनाव चिन्ह आवण्टित किया जाए, निर्दलीय उम्मीदवारों को यह व्यय न दिया जाए। दूसरा यह कि अल्पकालीन राज्यकोष के तहत मान्यता प्राप्त राजनीतिक दलो और उम्मीदवारों को यह सुविधा अन्य विकल्प के रूप में दी जाए।

इन्द्रजीत गुप्ता समिति द्वारा यह भी सुझाव दिया गया कि राजनीतिक दलो को सरकार द्वारा इतना वित घोषित किया जाना चाहिए कि उन्हे अपने दल के विषयों को चलाने के लिए अपने राजनीतिक नीतियों और कार्यक्रमों का प्रचार करने के लिए दूसरो की और न देखना पडे। इसी प्रकार विधि आयोग द्वारा भी 'निर्वाचन सुधार' नामक 255 वॉ प्रतिवेदन तथा निर्वाचन आयोग द्वारा भी प्रतिवेदन चुनाव सुधार के सम्बन्ध में रखा गया। विधि आयोग के अपनी अनुशंसा में निर्वाचन वित, राजनीतिक दल और आन्तरिक दल लोकतन्त्र का विनियमन् निर्वाचन आयोग के कार्यालय को मजबूत बनाने, अनिवार्य मतदान, नोटा एवं अस्वीकार करने के अधिकार, सरकार प्रयोजित विज्ञापनों पर प्रतिबंध, समान निर्वाचक नामावली की तैयारी व उपयोग के सम्बन्ध में विचार एवं सुझाव व्यक्त किए है। विधि आयोग की ही तरह निर्वाचन आयोग ने अपनी अनुशंसा में आयोग के बजट में वृद्धि, आयोग के लिए स्वतन्त्र सचिवालय, जन प्रतिनिधित्व अधिनियम की धाराओं में संशोधन चुनाव व्यय में वृद्धि, चुनाव में ईवीएम मशीनो का प्रयोग सम्बन्धी विचार व्यक्त किए है।चुनाव सुधार हेतू संसद द्वारा भी प्रयास किए गए है। युवा मतदाताओं को चुनावी प्रक्रिया में भाग लेने तथा मतदाता जागरूकता को प्रोत्साहित करने हेतू भारत सरकार द्वारा 2011 से 25 जनवरी को राष्ट्रीय मतदाता दिवस के रूप में मनाया जा रहा है। निर्वाचन सुधारो के क्रम में हाल ही में 21 दिसम्बर 2021 निर्वाचन विधि संशोधन विधेयक 2021 लाया गया है। विधेयक में मतदाता सूची में दोहराव व अवैध मतदान को रोकने के लिए मतदाता पहचान पत्र और मतदाता सूची को आधार कार्ड से जोडने का प्रस्ताव किया गया है। विधि एवं न्याय मंत्री किरण रिजिजू ने कहा कि सरकार ने निर्वाचन विधि में संशोधन का प्रस्ताव इसलिए किया ताकि यह सुनिश्चित हो सके कि कोई व्यक्ति एक से अधिक निर्वाचन क्षेत्र में पंजीकरण नही ं करा सके तथा अवैध मतदान को रोका जा सके। अब तक कि व्यवस्था में 18 वर्ष के होने के बाद भी मतदाता मतदान करने से वंचित रह जाते है क्योंकि एक जनवरी को पंजीकरण सम्बन्धी एक ही कट आफ तारीख होती है और उसमें ही नए मतदाताओं का पंजीकरण होता है किन्तु अब पंजीकरण के संबंध में चार तारीखे होगी जो क्रमशः एक जनवरी, एक अप्रैल, एक जुलाई और एक अक्टूबर होगी। इसके साथ ही निर्वाचन सम्बन्धी विधि को सैन्य मतदाताओं के लिए लैंगिक निरपेक्ष बनाया जाएगा। अब तक के प्रावधानों के तहत किसी भी सैन्यकर्मी की पत्नी को सैन्य मतदाता के रूप में पंजीकरण कराने की पात्रता है लेकिन महिला सैन्यकर्मी का पति इसका पात्र नहीं है परन्तु अब इसे मान्यता दी जाएगी।

ईवीएम

निर्वाचन प्रक्रिया में पारदर्शिता को बनाए रखने और मतदान के समय होने वाली तकनीकी गड़बड़ियों को समाप्त करने के लिए ईवीएम का प्रयोग शुरू किया गया है एवं पारंपरिक मतदान पेटी प्रणाली की तुलना में ज्यादा सुरक्षित है क्योंकि इसमें छेड़छाड़ नहीं की जा सकती यदि इसमें कोई तकनीकी खराबी आती है तो खराब होने से पहले तक उसमें रिकॉर्ड किए गए वोट सुरक्षित रहते हैं और उसके लिए दोबारा मतदान की जरूरत नहीं पड़ती साथ ही ऐसी स्थिति में निवारण के लिए प्रत्येक मतदान केंद्र में एक अतिरिक्त ईवीएम की व्यवस्था रहती है इसके अलावा चुनाव आयोग ने वीवीपीएटी नामक तकनीक भी अपनाई है जिस के सहयोग से मतदाता को यह जानकारी मिल जाती है कि ईवीएम के माध्यम से किया गया उसका मत वैध था या नहीं इसे रिकॉर्ड के रूप में मशीन में संग्रहित कर लिया जाता है ताकि अंतिम परिणाम के बाद उत्पन्न किसी भी वाद–विवाद की स्थिति में इसका प्रयोग सबूत के लिए किया जा सके। नोटा ईवीएम में नोटा विकल्प की व्यवस्था भी की गई है । इस विकल्प को चुनने का अर्थ है कि मतदाता को चुनाव के उम्मीदवारों में से कोई भी उम्मीदवार पसंद नहीं है इस विकल्प का उद्देश्य यह है कि सभी दल साफ–सुथरी छवि वाले योग्य ईमानदार उम्मीदवार को ही चुनाव में उतारे। भारतीय निर्वाचन प्रणाली में नोटा के अस्तित्व से पूर्व भी उम्मीदवारों के प्रति अनिच्छा जाहिर करने की व्यवस्था थी तब ऐसा करने के लिए 'द कंडक्ट ओफ इलेक्शन रूल्स, 1961' की धारा 49(0) के तहत मतदाता फार्म 17(I) में अपनी मतदाता संख्या अंकित करके नकारात्मक मत दे सकता था । पीठासीन अधिकारी इस फार्म को चिन्हित कर उस पर मतदाता के हस्ताक्षर ले लेता था। बाद में सर्वोच्च न्यायालय ने इस मतदान प्रावधान को असवैधानिक घोषित कर दिया क्योंकि यह मतदाता की पहचान को सुरक्षित नहीं रखता था।

सुझाव

65 वर्ष से उपर के मतदाता को डाकमत पत्र के माध्यम से मतदान की सुविधा दी जाए। वर्तमान समय में देश हर समय चुनावी मोड में रहता है इसलिए आवश्यक है कि एक साथ चुनाव करवाए जाए। राइट टू रिकॉल जनप्रतिनिधियों पर अंकुश लगाने का एक प्रभावी उपकरण है इसे अपनाया जाना चाहिए। भारत में चुनाव सुधार : आवश्यकता मे बताया गया कि भारत में निर्वाचन की प्रक्रिया एक उत्सव की तरह मानी जाती है परन्तु निर्वाचन प्रणाली में कई ऐसी समस्याएँ है जिनमें सुधार किया जाना आवश्यक है। राजनीतिक दलो एवं प्रत्याशियों के वित्तिय ऑडिट, पार्टी का आन्तरिक लोकतन्त्र, भ्रष्टाचार, जातिवाद, सम्प्रदायवाद आदि ऐसे तत्व है जिनके सम्बन्ध में समय रहते ध्यान नही दिया गया तो ये राजनीतिक व्यवस्था को खोखला कर देंगे और इससे देश की लोकतान्त्रिक व्यवस्था का अस्तित्व भी खतरे में पड जाएगा। अतः चुनाव सुधार वर्तमान समय की महत्वपूर्ण मॉग है। चुनाव सुधारो को लागू करने के लिए आम सहमति बनाने के लिए इसके सभी सहभागियों चाहे ये राजनीतिक दल हो, राजनीतिक कुलीन वर्ग हो, सिविल सोसाइटी हो और सबसे महत्वपूर्ण भारतीय नागरिक हो,सबको नए उत्साह के साथ आगे बढना चाहिए। यदि देश के प्रत्येक नागरिक द्वारा अपने मत सम्बन्धी कर्तव्यों का निर्वहन पूर्ण ईमानदारी से किया जाए तो चुनाव सुधार हेतू उत्तरदायी कारको से निश्चित रूप से मुक्ति प्राप्त की जा सकती है।

–::सन्दर्भ ग्रन्थ सूची::–

1) विधि आयोग का प्रतिवेदन 255 वॉ, ''निर्वाचक सुधार'', मार्च 2015 पृष्ठ संख्या 239
2) चौधरी, डॉ. लाखाराम, ''भारत में चुनावी राजनीति एवं चुनाव सुधार के प्रयास'', प्रथम संस्करण 2018, पृष्ठ संख्या 271
3) https://Irn21.supremecourt.gov.ph/files/pdf न्यायमूर्ति सिन्हा, एस.बी., ''न्यायिक स्वतन्त्रता राजकोषीय स्वायतता और जवाबदेही''
4) द्वितीय प्रशासनिक सुधार आयोग का चौथा प्रतिवेदन, ''शासन में नैतिकता'', जनवरी, 2007, पृष्ठ संख्या 243
5) https://www.jagram.com/-21494072. html पोखरियाल, संजय, मार्च 24, 2021
6) https://m-timesofindia-com/articleshow/81521609 महापात्रा, धनंजय, मार्च 16, 2021
7) https://theprint.in सिन्हा, भद्रा, मार्च 21, 2021
8) www.sci.gov.in
9) https://adrindia.org मार्च 27, 2019
10) खेत्रपाल, बी.एस., ''दण्ड न्यायालय संग्रह'', भारतीय दण्ड संहिता, 1860, पृष्ठ संख्या 634, 638
11) https://hindi.livelaw.in/category-news-updates/supreme-court- Issues-notices-on-plea-for-declaring-elections-invalid-if-maximum Voters-opt-for-nota-171184
12) https://ndtv.in/india/supremecourt-decicion-not-to-use-the-nota-in- rajya-sabha-election-1903649 भार्गव, आशीष, अगस्त 21, 201

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.4 No.25 July-Aug 2023

स्कूल शिक्षकों का व्यावसायिक तनाव: एक अवलोकन

रश्मि लुगुन
शोधकर्ता, शिक्षा विभाग, उषा मार्टिन विश्वविद्यालय, रांची,झारखंड
Corresponding Author- रश्मि लुगुन
Email- rashmilgn181@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.8242489

सारांश

शिक्षक बच्चे का शैक्षिक अभिभावक होता है। वह स्कूल में माता–पिता की भूमिका का पूरक है। शैक्षिक क्षेत्र में बच्चे के विकास में उसकी भूमिका माता–पिता से भी अधिक होती है । शिक्षक को अक्सर राष्ट्र को आकार देने, ऐतिहासिक घटनाओं को प्रभावित करने, व्यक्तियों को ढालने और कई अन्य महत्वपूर्ण भूमिकाएँ निभाने में एक महत्वपूर्ण व्यक्ति माना जाता है। एक शिक्षक व्यक्तियों के चरित्र निर्माण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। उसके पास शानदार इमारतों और धन–संपत्ति से भी अधिक मूल्य है। पाठ्यक्रम और उपकरण महंगे हैं। एक असाधारण शिक्षक का प्रभाव दूरगामी होता है जो राष्ट्रीय और अंतर्राष्ट्रीय दोनों सीमाओं को पार करते हुए कई पीढ़ियों तक फैला होता है। उनका प्रभाव वैश्विक स्तर पर सभ्यता की प्रगति में योगदान देता है। आज के समाज में शिक्षण को अत्यधिक तनावपूर्ण पेशे के रूप में मान्यता प्राप्त है, जिसका मुख्य कारण आधुनिक दुनिया में तनाव की व्यापकता है। तनाव एक जटिल अनुभव है जो भावनात्मक और शारीरिक तनाव के संयोजन से होता है। व्यावसायिक तनाव तब उत्पन्न होता है जब व्यक्ति काम की मांगों को प्रभावी ढंग से पूरा करने के लिए अपनी क्षमताओं और उपलब्ध संसाधनों के बीच विसंगति का अनुभव करते हैं। तनाव शिक्षण समुदाय के भीतर एक प्रचलित मुद्दा है। शिक्षण के अलावा अन्य व्यवसायों और शिक्षण पेशे के भीतर अनुभव किए जाने वाले तनाव के स्तर के बीच एक स्पष्ट अंतर मौजूद है। यह कार्यस्थल में मौजूद कारकों या परिस्थितियों का परिणाम है। व्यावसायिक तनाव उन चुनौतियों को संदर्भित करता है जिनका व्यक्तियों को अपनी नौकरी से जुड़ी मांगों और दबावों को प्रबंधित करने में सामना करना पड़ता है। चर्चा की गई स्थिति किसी व्यक्ति की उत्पादकता, प्रभावशीलता, व्यक्तिगत स्वास्थ्य और मानसिक और शारीरिक रूप से काम की गुणवत्ता पर इसके प्रभाव की विशेषता है। इस अध्ययन का प्राथमिक उद्देश्य उन कारकों का विश्लेषण करना है जो स्कूल के शिक्षकों के बीच व्यावसायिक तनाव में योगदान करते हैं और इस तनाव के संभावित परिणाम और प्रभाव का अध्ययन करना हैं।

प्रमूख शब्द – व्यावसायिक तनाव, वैश्विक स्तर, कार्यस्थल, महत्वपूर्ण एवं चुनौतीपूर्ण

परिचय

समाज को चलाने के लिए शिक्षा जरूरी है। क्योंकि यह सभ्यता के समानांतर विकसित हुआ है, यह तकनीक युगों–युगों से मौजूद है। इंसान की समझ लगातार बढ़ते शून्य को भरने के लिए बढ़ रही है, जो ब्रह्मांड जितना ही विशाल है। इसके अनेक प्रकार के परिणाम हो सकते हैं। वयस्क होने पर किसी व्यक्ति की शिक्षा समाप्त नहीं होती; बल्कि, यह उनके पूरे जीवन भर चलता रहता है। सीखना और खोज सतत चलने वाली प्रक्रियाएँ हैं जो आपके जन्म के साथ ही शुरू हो जाती हैं। रचनात्मक प्रक्रिया माँ के गर्भ से ही शुरू हो जाती है। युवाओं की शिक्षा जानकारी फैलाने का सबसे प्रभावी साधन है। दूसरों पर सकारात्मक प्रभाव डालने और एक जिम्मेदार नागरिक बनने के लिए सीखने के लिए यह सबसे बेहतरीन व्यवस्था है। यदि किसी शिक्षक में कक्षा में आगे बढ़ने के लिए आवश्यक व्यक्तित्व गुणों, क्षमताओं और ज्ञान का अभाव है, तो शिक्षण उनके लिए एक चुनौतीपूर्ण पेशा होगा। बड़े पैमाने पर, किसी देश की सफलता या विफलता उसकी शैक्षिक प्रणाली की गुणवत्ता से जुड़ी होती है। शिक्षण और सीखने की प्रक्रियाएँ किसी भी शैक्षणिक संस्थान की दीर्घकालिक व्यवहार्यता के लिए महत्वपूर्ण हैं। शिक्षार्थी के विकास में प्रशिक्षक की भूमिका महत्वपूर्ण होती है। किसी संगठन की प्रभावी ढंग से और कुशलता से कार्य करने की क्षमता सीधे तौर पर उसके मानव संसाधनों की क्षमता और समर्पण से जुड़ी होती है। शैक्षिक पिरामिड के शिखर पर अपने सुविधाजनक स्थान के कारण, प्रशिक्षकों में न केवल संस्थान के लक्ष्यों को बल्कि छात्रों के व्यक्तिगत विकास और भविष्य की सफलता को भी प्रभावित करने की क्षमता होती है।

शिक्षक

जब बात आती है कि कक्षा में क्या चल रहा है, तो शिक्षक का बहुत अधिक प्रभाव होता है। किसी राष्ट्र की प्रगति में शिक्षकों के महत्व को बढ़ा–चढ़ाकर बताना असंभव है। छात्रों के मन पर उनके शिक्षकों के प्रयासों का काफी प्रभाव पड़ता है। शिक्षा के माध्यम से ही किसी राष्ट्र या सभ्यता के भविष्य को आकार दिया जा सकता है। किसी देश की प्रगति को केवल ऐसे शिक्षक ही सही मार्ग पर ले जा सकते हैं जो स्वयं अच्छे जानकार हों। किसी देश का भाग्य इतना महत्वपूर्ण है कि इसकी जिम्मेदारी किसी को भी नहीं सौंपी जा सकती, यहां तक कि सबसे कुशल शिक्षकों को भी नहीं। आज की तेजी से विकसित हो रही दुनिया में शिक्षण महत्वपूर्ण है, इस तथ्य के बावजूद कि प्रौद्योगिकी की प्रगति और उनके शैक्षिक प्रभावों ने इसके महत्व को बढ़ा दिया है। शिक्षक, जो हमारे समाज के कामकाज के लिए आवश्यक हैं, अक्सर नजरअंदाज कर दिए जाते हैं। दुर्भाग्य से, कई शिक्षक कम वेतन, अनुभव की कमी और अपर्याप्त संसाधनों से जूझ रहे हैं। हमारे देश का भविष्य देश के` युवाओं पर निर्भर है। इसलिए, वे विशेष रूप से असुरक्षित हैं। यदि हम अपने बच्चों को सर्वोत्तम संभव रोल मॉडल, मार्गदर्शक और शिक्षक प्रदान नहीं करते हैं तो हम देश के भविष्य को खतरे में डालने का जोखिम उठाते हैं। ये जीवन में याद रखने योग्य सबसे महत्वपूर्ण बातें हैं शिक्षक अक्सर कहते हैं कि छात्र स्कूल की सबसे कीमती संपत्ति हैं। राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020, जिसे यहां देखा जा सकता है, शिक्षकों के व्यावसायिक विकास के अवसरों पर एक प्रीमियम रखती है। एक शिक्षक के रूप में आपको कई चुनौतियों का सामना करना पड़ेगा। शिक्षकों के पास अपने विद्यार्थियों को शिक्षित करने और उत्साहित करने का कौशल होना चाहिए। छात्रों को प्रदान की जाने वाली शिक्षा की गुणवत्ता में सुधार करने के प्रयास में उन्हें नवीन रणनीतियों को आज़माने के लिए प्रेरित किया जा रहा है। पूछताछ–आधारित शिक्षा, कंप्यूटर–सहायता प्राप्त प्रशिक्षण, और पूर्व–प्रोग्राम किए गए शैक्षिक संसाधन नए कार्यक्रमों और शैक्षणिक तरीकों के कुछ उदाहरण हैं जिन्हें विकसित करने की आवश्यकता है। इसलिए, इस कार्य को करने वाले प्रशिक्षकों का मानना है कि उनके कार्यों

का उनके विद्यार्थियों के विकास पर प्रभाव पड़ता है। जो शिक्षक अधिक प्रतिनिधि की भूमिका निभाते हैं, वे छात्रों को अधिक जिम्मेदारी देंगे और उन्हें स्वतंत्र रूप से काम करने के लिए प्रोत्साहित करेंगे। सर्वोत्तम शिक्षक एक अधिक प्रबुद्ध और उत्पादक समाज का मार्ग ऐसे व्यक्तियों द्वारा प्रशस्त कर सकते हैं जिनमें मनुष्य के जीवन जीने के तरीकों का ज्ञान, बौद्धिक भूख को उत्तेजित करने के तरीकों की अंतर्दृष्टि, और धैर्य, समझ और वास्तविक सहानुभूति विकसित करने की क्षमता हो। दूसरी ओर इसके विपरीत, लोगों को निरंतर अज्ञानता, भ्रम और सांस्कृतिक पिछड़ेपन की स्थिति में रखने में घटिया शिक्षा की प्रमुख भूमिका प्रतीत होती है

उद्देश्य

1) स्कूली शिक्षकों के बीच व्यावसायिक तनाव के कारणों का अध्ययन करना
2) व्यावसायिक तनाव के परिणामों का अध्ययन करना

व्यावसायिक तनाव

तनाव एक प्रचलित और सूक्ष्म घटना है जो जीवन के विभिन्न पहलुओं पर व्यक्तियों को प्रभावित करती है, खासकर जब विकास की दर तेज हो जाती है। तनाव एक भावनात्मक और शारीरिक प्रतिक्रिया है जो तनाव और दबाव की भावना से प्रकट होती है, जो अक्सर शारीरिक और मानसिक संकुचन का कारण बनती है। इसका व्यक्तियों पर विभिन्न प्रभाव हो सकते हैं। शिक्षक एक निश्चित विषय के सकारात्मक और नकारात्मक दोनों प्रभावों पर चर्चा करता है। तनाव एक प्राकृतिक घटना है जो प्रेरणा पर सकारात्मक प्रभाव डाल सकती है, लेकिन जब यह अत्यधिक और लंबे समय तक हो जाता है, तो यह दिमाग और शरीर दोनों पर हानिकारक प्रभाव डाल सकता है, जिससे मनोवैज्ञानिक और शारीरिक बीमारियां हो सकती हैं। व्यावसायिक तनाव को काम से संबंधित मांगों और दबावों के जवाब में व्यक्तियों द्वारा अनुभव किए जाने वाले मनोवैज्ञानिक और शारीरिक तनाव के रूप में परिभाषित किया जा सकता है, जिसके परिणामस्वरूप उनके व्यक्तिगत और व्यावसायिक जीवन में महत्वपूर्ण चुनौतियाँ और व्यवधान उत्पन्न होते हैं। वर्तमान युग में बढ़ती जटिलताओ और मांगों के कारण, व्यक्ति को महत्वपूर्ण चुनौतियों का सामना करना पड़ता है जिससे उनकी शारीरिक और मानसिक क्षमताओं की परीक्षा होती है। व्यावसायिक तनाव की व्यापकता में काफी वृद्धि हुई है। आधुनिक प्रौद्योगिकी का आगमन समकालीन समाज का एक प्रमुख पहलू बन गया है, जो कर्मचारियों के व्यवहार, समायोजन और व्यवसाय को महत्वपूर्ण रूप से प्रभावित कर रहा है। संगठनात्मक संदर्भों के भीतर तनाव की व्यवस्थित जांच ने पिछले दशक में अनुसंधान गतिविधि में महत्वपूर्ण वृद्धि का अनुभव किया है। वर्तमान में, काम के संदर्भ में अनुसंधान के एक महत्वपूर्ण क्षेत्र के रूप में व्यावसायिक तनाव के अध्ययन पर जोर बढ़ रहा है। व्यावसायिक तनाव को आमतौर पर एक व्यक्ति और उसके आसपास के कार्य वातावरण के बीच परस्पर क्रिया के रूप में समझा जाता है। तनाव का अनुभव एक व्यक्ति और उसके आस–पास के वातावरण के बीच परस्पर क्रिया से होता है।

शिक्षकों के बीच व्यावसायिक तनाव के उच्च स्तर की प्रवृत्ति आमतौर पर देखी गई है। शैक्षिक प्रक्रिया में शिक्षक की भूमिका महत्वपूर्ण होती है शिक्षण संस्थानों में । वे शैक्षिक प्रणाली द्वारा निर्धारित लक्ष्यों और रणनीतियों को लागू करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। शिक्षक छात्रों के चरित्र को आकार देने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं, जिससे छात्रों के चरित्र को आकार देने में उनकी जिम्मेदारी महत्वपूर्ण हो जाती है। फलस्वरूप समाज की उन्नति के लिए शिक्षकों की भूमिका आवश्यक है। जब कोई शिक्षक अप्रिय, नकारात्मक भावनाएं, जैसे क्रोध, चिंता, तनाव, हताशा या अवसाद महसूस करता है, तो ऐसा कहा जाता है कि वे शिक्षक तनाव का अनुभव कर रहे हैं (किरियाकौ, 2001)। सभी ग्रेड स्तरों पर शिक्षक अनुशासन और कक्षा नियंत्रण मुद्दों के कारण पारस्परिक तनाव का अनुभव करते हैं। शिक्षकों के बीच तनाव का एक अन्य आम तौर पर उद्धृत स्रोत कक्षाओं में उच्च छात्र–शिक्षक अनुपात है, जिससे भीड़भाड़ हो सकती है। इसके अतिरिक्त, शिक्षकों को अक्सर व्यस्त समय सारिणी, कर्तव्यों के असमान वितरण और असुविधाजनक कार्य स्थितियों का सामना करना पड़ता है। अन्य तनावों में सह–पाठ्यचर्या संबंधी गतिविधियों में शामिल होना, बैठकों और इन–हाउस प्रशिक्षणों में भाग लेना और अतिरिक्त कक्षाएं या पाठ्यक्रम लेने की आवश्यकता शामिल है। इसके अलावा, अत्यधिक कागजी कार्रवाई का बोझ शिक्षकों द्वारा अनुभव किए जाने वाले तनाव को बढ़ाता है (हुन्नूर एट अल., 2013)।

शिक्षकों में व्यावसायिक तनाव के कारण

1) **काम करने की स्थिति** – कामकाजी परिस्थितियाँ सुखद होने और काम पर तनावग्रस्त होने के बीच सीधा और उलटा संबंध है। यह संबंध एक–दूसरे के बिल्कुल विपरीत है। जब कार्यस्थल में तनाव का स्तर ऊंचे स्तर तक बढ़ जाता है, तो इसके प्रत्यक्ष परिणाम के रूप में कर्मचारियों को उनके मानसिक स्वास्थ्य से संबंधित कठिनाइयों से पीड़ित होने की संभावना बढ़ जाती है। व्यावसायिक तनाव में वृद्धि कई अलग–अलग परिस्थितियों का परिणाम हो सकती है, जैसे कामकाजी माहौल में भीड़, गर्मी, शोर या प्रदूषण की मात्रा में वृद्धि। क्योंकि अधिकांश शिक्षकों के लिए आत्म–संतुष्टि को परम संतुष्टिदायक माना जाता है, कई लोग खराब कामकाजी परिस्थितियों से जुड़े कुछ तनाव को दूर करने का प्रयास करते हैं। अपनी कक्षाओं में सुखद वातावरण बनाकर, ये व्यक्ति अपनेपन और आत्म–मूल्य की आवश्यकता को पूरा करने का प्रयास कर रहे हैं। हालाँकि, इस सिद्धांत के साथ एक समस्या उत्पन्न होती है,आज की शिक्षा व्यवस्था को देखते हुए. जबकि शिक्षक कम वेतनमान और संतोषजनक कामकाजी माहौल से कम होने के बावजूद इसमें शामिल होते रहे हैं, कागजी काम के बोझ और बड़ी कक्षाओं के कारण उनका उत्साह कम हो गया है।
2) **पारिवारिक समस्याए ं** – लोगों के परिवार जिन चुनौतियों से गुजर रहे हैं उसका असर उन लोगों की निजी जिंदगी पर भी पड़ रहा है। व्यक्तिगत संतुष्टि विभिन्न परिस्थितियों से प्रभावित हो सकती है, जैसे वैवाहिक सद्भाव और अनुशासन की उपस्थिति या अनुपस्थिति, साथ ही किसी के बच्चों के स्वास्थ्य की स्थिति। इसके प्रत्यक्ष परिणाम के रूप में, उनका जीवन के प्रति दृष्टिकोण अधिक आशावादी होता है और वे बहुत कम तनाव महसूस करते हैं। पारस्परिक संबंधों में समस्याएँ, परिवारों का विघटन और प्रियजनों की असामयिक मृत्यु ऐसी स्थितियों के उदाहरण हैं जो किसी व्यक्ति को तनाव की बढ़ी हुई मात्रा में डाल सकती हैं।
3) **संगठनात्मक कार्य ं** – किसी निश्चित उद्देश्य की प्राप्ति के लिए कार्यों की योजना बनाना प्रत्येक संगठन के मिशन वक्तव्य का एक अनिवार्य हिस्सा है। किसी कार्य को पूरा करने से जुड़ा तनाव का स्तर आनुपातिक रूप से तब बढ़ जाता है जब इसके लिए थोड़ी सी तैयारी की जाती है। केवल कुछ का उल्लेख करने के लिए, निम्नलिखित संगठनात्मक गतिविधियों के पहलुओं के कुछ उदाहरण हैं जिनमें तनाव पैदा करने की क्षमता है काम पर मांग; कार्यों की अत्यधिक संख्या; स्वायत्तता; और अंतःविषय ।.
4) **व्यावसायिक जिम्मेदारियाँ ं** – कम वेतन के अलावा, माध्यमिक स्तर पर सीमित व्यावसायिक उन्नति के अवसर मौजूद हैं। जब पेशेवर के बीच संबंध बनते हैं तो निराशाजनक परिदृश्य विकसित होता है तैयारी, कार्य दिवस या सप्ताह की लंबाई, और सेवाओं की जटिलता प्रदान किया गया और व्यक्तियों को परोसा गया है अधिकांश स्कूल प्रणालियों में संभावनाएँ। अच्छे काम के लिए मान्यता का रूप; वे अक्सर अपने काम या किसी भी स्तर की उपलब्धि पर गर्व महसूस करते हैं व्यक्तिगत शिक्षक की जिम्मेदारी।
5) **शिक्षण जिम्मेदारिया ं** – जो शैक्षिक कार्यबल के बीच तनाव का स्रोत भी हैं, कुछ हद तक इस तथ्य के कारण मानी जाती हैं कि शिक्षकों का प्रशासनिक निर्णयों में बहुत कम

योगदान होता है। वास्तविक पुरस्कार कम होते हैं, शिक्षकों से बहुत सारे कार्य और जिम्मेदारियाँ निभाने की अपेक्षा की जाती है। बहुत कम समय. इन कार्यों में बहुत अधिक कक्षाएँ, बड़ी कक्षाएँ, पर्यवेक्षी कर्तव्य, स्कूल के बाद की गतिविधियाँ, मिश्रित क्षमता समूह और प्रशासनिक कागजी कार्रवाई शामिल हैं।

6) **छात्र–शिक्षक स्थितियाँ** – तनाव का एक अन्य स्रोत छात्रों द्वारा शिक्षकों से समय की मांग करना है। मूलतः छात्र संबंधी तनाव की दो श्रेणियां हैं छात्र–शिक्षक संबंध और अनुशासन संबंधी समस्याएं। छात्रों और शिक्षकों के बीच संबंध शैक्षिक प्रक्रिया का एक अनिवार्य हिस्सा हैं, खासकर माध्यमिक स्तर पर। ज्ञान यह एक प्राथमिक घटक है कि प्रत्येक छात्र की व्यक्तिगत ज़रूरतें पूरी नहीं की जा सकतीं । शिक्षक संबंधी तनाव में. छात्रों के साथ संबंधों में गिरावट आ रही है। पाठ्यक्रम और शिक्षण विधियों में बार–बार बदलाव के साथ पहले से ही निराश शिक्षकों के लिए तनाव अतिरिक्त हो जाते हैं ।

व्यावसायिक तनाव के परिणाम

उल्लेखनीय उपलब्धियों वाले आज के समाज में तनाव और तनाव की भी व्यापक उपस्थिति है। एक व्यक्ति के पूरे जीवन में, उसे विभिन्न जिम्मेदारियों और कार्यों के परिणामस्वरूप अनिवार्य रूप से कई तनावपूर्ण स्थितियों का सामना करना पड़ता है। ये स्थितियाँ जन्म से उत्पन्न हो सकती हैं और अंतिम सांस तक बनी रह सकती हैं। वर्तमान युग कोई आश्चर्य की बात नहीं है। वर्तमान युग में उच्च स्तर की चिंता, चिंता और तनाव की विशेषता है। तनाव एक महत्वपूर्ण विषय है जिस पर ध्यान देने की आवश्यकता है। वर्तमान विषय ने महत्वपूर्ण ध्यान आकर्षित किया है और मीडिया, रेडियो, टीवी, समाचार पत्रों और पत्रिकाओं जैसे विभिन्न प्लेटफार्मों पर व्यापक रूप से चर्चा की जा रही है। तनाव शब्द भौतिकी के क्षेत्र से लिया गया है। पिछले पंद्रह वर्षों के दौरान, कई अध्ययन किए गए हैं जो इस विचार को विश्वसनीयता प्रदान करते हैं कि तनाव बीमारी और बीमारी के रोगजनन में एक सहायक तत्व के रूप में भूमिका निभा सकता है। इसलिए, यह आम तौर पर स्वीकार किया जाता है कि तनाव विभिन्न प्रकार के प्रतिकूल स्वास्थ्य प्रभावों का प्राथमिक कारण है, जो न केवल व्यक्ति को, बल्कि नियुक्तिकर्ता और सामान्य रूप से समाज को भी प्रभावित करता है। अपने काम के दबाव के प्रति शिक्षक की प्रतिक्रिया मानसिक, शारीरिक या दोनों का संयोजन हो सकती है; इस प्रतिक्रिया को अक्सर तीव्र, सदमा के बाद या दीर्घकालिक के रूप में वर्गीकृत किया जाता है। शैक्षणिक कार्य का तनाव एक गंभीर और विकासशील मुद्दा है जिसके कई प्रतिकूल प्रभाव होते हैं, जिनमें कम नौकरी की संतुष्टि, कम मनोबल और शैक्षणिक कर्मियों के लिए खराब स्वास्थ्य शामिल हैं। एक शिक्षक के तनाव के परिणामों में भावनात्मक अभिव्यक्तियाँ शामिल हो सकती हैं जैसे कि अस्पष्ट चिंता, असंतोष, निराशा, भय और झुंझलाहट की भावनाएं, साथ ही खराब आत्मसम्मान, जिसमें बर्नआउट का संभावित गंभीर प्रभाव हो सकता है। व्यवहार संबंधी अभिव्यक्तियों में एनोरेक्सिया, नशीली दवाओं के दुरुपयोग, आक्रामकता, या सोने में असमर्थता, साथ ही वापसी के लक्षणों की उपस्थिति जैसे व्यवहार संबंधी कठिनाइयाँ शामिल हैं। हृदय रोग, मनोदैहिक बीमारी, पुरानी थकान, और ऊर्जा भंडार का ख़त्म होना सभी शारीरिक लक्षणों के उदाहरण हैं। शिक्षकों पर तनाव के कई व्यवहारिक और शारीरिक प्रभावों का पता पहली भावनात्मक अभिव्यक्तियों से लगाया जा सकता है। अध्ययनों ने उच्च अनुपस्थिति दर सहित नौकरी के तनाव को नकारात्मक परिणामों से जोड़ा है। शिक्षक बर्नआउट सिंड्रोम पेशे पर तनाव के दीर्घकालिक प्रभाव का एक चरम रूप है। जब कर्मचारी काम पर लगातार दबाव में रहते हैं, तो बर्नआउट सिंड्रोम विकसित हो सकता है। शिक्षकों की अपने काम के प्रति प्रेरणा, महत्वाकांक्षा और उत्साह में कई कारकों के परिणामस्वरूप गिरावट आई है, जिनका उनके मानसिक स्वास्थ्य पर हानिकारक प्रभाव पड़ता है। इन नकारात्मक भावनाओं की परिणति शिक्षक की थकान में होती है, जो लंबे समय तक तनावपूर्ण और परेशान करने वाली कामकाजी परिस्थितियों के संपर्क में रहने के कारण होने वाली शारीरिक, मानसिक और भावनात्मक थकावट के रूप में प्रकट होती है। एक शिक्षक की प्रभावशीलता मुख्य रूप से उनके मनोवैज्ञानिक कल्याण से प्रभावित होती है। अपने अध्ययन के अनुसार, शोधकर्ता ने पाया कि व्यावसायिक तनाव का शिक्षकों के शारीरिक और मनोवैज्ञानिक कल्याण दोनों पर प्रभाव पड़ता है, जो बदले में उनकी दक्षता और प्रदर्शन को प्रभावित करता है। वक्ता ने इस बात पर जोर दिया कि शिक्षण एक ऐसा पेशा है जिसमें दूसरों को सेवा प्रदान करना शामिल है। उन्होंने छात्रों के मनोविज्ञान को समझने और उसके अनुसार शिक्षण विधियों को अपनाने के महत्व पर प्रकाश डाला। इसके अतिरिक्त, उन्होंने कहा कि इस भूमिका को प्रभावी ढंग से पूरा करने के लिए, शिक्षकों को अपने स्वयं के शारीरिक और मानसिक कल्याण को प्राथमिकता देनी चाहिए। अध्ययन से व्यावसायिक तनाव और शिक्षक के प्रदर्शन के बीच एक महत्वपूर्ण संबंध का पता चला (चक्रवर्ती,2020)।

निष्कर्ष

वर्तमान अध्ययन के लिए प्रेरणा शिक्षकों और कर्मचारियों के सदस्यों पर बढ़ती जटिल मांगों की पहचान और इन मांगों से अनिवार्य रूप से उत्पन्न होने वाले तनाव को प्रबंधित करने में मदद करने के लिए सीखने की रणनीतियों के महत्व से उभरी है। शिक्षकों में तनाव की पहचान से शिक्षकों के मानसिक स्वास्थ्य में सुधार करने में मदद मिल सकती है और इसके परिणामस्वरूप, उनके कार्य प्रदर्शन, काम के मूल्यों और उनकी शिष्य नियंत्रण विचारधारा में सुधार हो सकता है।यदि शिक्षकों के व्यावसायिक तनाव की पर्याप्त जांच और निदान नहीं किया जाता है, तो इसके परिणामस्वरूप शारीरिक बीमारियाँ, अवसाद और चिंता जैसी मनोवैज्ञानिक और सामाजिक समस्याएं हो सकती हैं, साथ ही सहकर्मियों, छात्रों और परिवार के सदस्यों के प्रति शत्रुता हो सकती है । यह एक सुस्थापित तथ्य है जिसे महत्वपूर्ण मात्रा में साक्ष्य और शोध द्वारा समर्थित किया गया है।

शैक्षिक निहितार्थ

भारतीय स्कूलों में शिक्षकों के व्यावसायिक तनाव के बारे में स्कूल प्रशासकों, स्कूल अधिकारियों, प्रबंधन समितियों, नीति निर्माताओं, शिक्षाविदों, मनोवैज्ञानिकों, छात्र शिक्षकों और भविष्य के शोधकर्ताओं के बारे में कई निष्कर्ष निकाले जा सकते हैं। वर्तमान मुद्दे का मूल यह हो सकता है कि स्कूल शायद ही कभी ऐसे व्यक्तिगत आधार पर सहायता प्रदान करने का प्रयास करते हैं, और प्रशिक्षक अपनी तनाव समस्या को एक व्यक्तिगत मुद्दा मानते हैं।यह तनाव में योगदान देने वाले कारकों को प्रभावी ढंग से प्रबंधित करने के महत्व पर प्रकाश डालता है। इसे नियमित आधार पर विभिन्न प्रबंधन रणनीतियों को लागू करने या प्रभावी मार्गदर्शन और परामर्श प्रदान करके प्राप्त किया जा सकता है। पर्याप्त परिवर्तन लाने के लिए, यह अनुशंसा की जाती है कि उन्हें या तो संस्थागत स्तर पर, विशेष रूप से स्कूल के भीतर, या कुछ मामलों में, विभागीय स्तर पर लागू किया जाए। इसलिए यह सलाह दी जाती है कि प्रिंसिपल और स्कूल प्रबंधन समिति शिक्षकों के व्यावसायिक तनाव में योगदान देने वाले कारकों की जांच करें। यदि संभव हो, तो उन्हें शिक्षकों द्वारा अनुभव किए गए तनाव के स्तर को कम करने के लिए कार्यशालाओं, सेमिनारों और समय–समय पर तनाव प्रबंधन कार्यक्रमों जैसी रणनीतियों को लागू करना चाहिए। यह, बदले में, उनकी कार्यात्मक क्षमताओं को बढ़ाएगा और कक्षा के भीतर प्रभावी शिक्षण और सीखने को बढ़ावा देगा। विभिन्न तनाव प्रबंधन तकनीकें जैसे ध्यान, सहायता समूह, खेल आदि, मुकाबला करने के कौशल को बेहतर ढंग से अपनाने, तनाव के बारे में बेहतर ज्ञान और संघर्षों को हल करने की क्षमता बढ़ाने में मदद करते हैं (शापिरो एट अल।, 2000)

संदर्भ दृग्रन्थ

1) शापिरो, एस.एल. और अन्य। (2000)। चिकित्सा शिक्षा में तनाव प्रबंधन. अकादमिक चिकित्सा, 75, 748–759।

2) क्रियाकौ, सी.(2001)। शिक्षक तनाव और बर्नआउटरू अंतर्राष्ट्रीय समीक्षा, शैक्षिक अनुसंधान,29(2),146—152।
3) चक्रवर्ती, एस. (2020)। सतत कार्यस्थल प्रदर्शन में शिक्षकों का व्यावसायिक तनावरू एक समीक्षा आधारित शोध अध्ययन। इंट. रेस. विज्ञान एवं इंजीनियरिंग के जे., विशेष अंक ए8(3)आईएसएसएनरू 2322—0015
4) हुन्नूर, आर.आर., व्यास, बी., सुदर्शन, एस., मथाड, जे.एम., और पारीक, पी.के. (2013)। स्कूली शिक्षकों के लिए नौकरी के तनाव पर एक अध्ययन। आईओएसआर जर्नल ऑफ बिजनेस एंड मैनेजमेंट (आईओएसआर—जेबीएम), 7, 42—44।
5) आफताब, एम. (2013)। शिक्षक के व्यावसायिक तनाव, नौकरी की संतुष्टि, कार्य मूल्यों और छात्र नियंत्रण विचारधारा के बीच संबंधों में एक जांच। अप्रकाशित थीसिस, शिक्षा विभाग, अलीगढ़ मुस्लिम विश्वविद्यालय

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.4 No.25 July-Aug 2023

आचार्य विनोबा भावे यांच्या दृष्टिकोनातून विज्ञान आणि अध्यात्म

प्रा.डॉ. उद्धव निर्वळ
राज्यशास्त्र विभाग, माधवराव पाटील, महविद्यालय, पालम
Corresponding Author- प्रा.डॉ. उद्धव निर्वळ
Email- uddhavnirwal77@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.8242491

प्रस्तावना:-

भारतीय स्वतंत्र लढत म. गांधींनी वेळोवेळी जे तत्व आणि नीती वापरली व सर्व भारतीयाना 'सत्य आणि अहिंसा' हे तत्व अंगीकारून स्वातंत्र्य लढयात भाग घेऊन इंग्रजा विरुद्ध लढायला प्रवर्त केले. त्याच विचारधारेतून आपले वेगळेपण जपून ही गांधीजींच्या मार्गावरूनच विनोबांनी प्रवास केला. उलट स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर विनोबांनी सत्य आणि अहिंसेचा मार्ग स्वीकारून भूदान चळवळ व ग्रामदान चळवळ राबवली. भारतीय इतिहासात ती एक स्वप्नवत वाटणारी घटना असली तरी मानवी इतिहासात हा अनुभव वेगळा होता, ज्यामुळे सामाजिक परिवर्तनाला आध्यात्मिक पैलू आणि विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन हा मुख्य आधार होता. म्हणून भारत वर्षामध्ये मोठाच लढा त्यामुळे उभारला गेला दुर्दैवाने तो भारतीय नेतृत्वाला व भारतीय लोकांना समजला नाही. परंतु आज जे प्रश्न समाजात उपस्थित होताना दिसतात ते दिसले नसते. लोकांना अध्यात्मिक जोड दिल्यावरच त्याची सामाजिक वर्तन नियंत्रित करता येते हे विनोबांनी आपल्या प्रयत्नातून सिद्ध केले.

आचार्य विनोबा भावे हे महात्मा गांधीचे खास पटशिष्य म्हणावे अनुयायी 'पहिला सत्याग्रही' होते. महात्मा गांधीजींचा प्रभाव अर्थात नाकारता येत नाही. तरीही त्यांचे व्यक्तिमत्व वेगळ्या पैलूंनी विकसित असण्याचे आपल्या लक्षात येते. विज्ञानवादी दृष्टी व अध्यात्म बाबत पुरेशी जागृती हे विनोबाजींची खास वैशिष्ट्य मानवी लागेल. म्हणून उपस्थित संशोधन कार्यामध्ये 'आचार्य विनोबा भावे यांच्या विज्ञान आणि याबाबतचा दृष्टिकोन' समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सध्याचे काही सामाजिक प्रश्न सोडवण्यासाठी ती उपयोगी ठरणार आहे.

A) Origin of the Research Problem:-

भारतात सर्व नैसर्गिक साधन संपत्ती उपलब्ध आहे परंतु प्रायोगिक नवा दृष्टिकोन न स्वीकारता जुना पारंपारिक दृष्टिकोन स्वीकारल्यामुळे आज खूप मोठी विषमता समाजात दिसून येते. ही दरी कमी होण्यासाठी स्वातंत्र्य आणि समतामुलक दृष्टिकोन विकसित होण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. हीच खरी क्रांती. व्यक्तीचे जीवन हे व्यक्तिगत आणि सामाजिक पातळीवर विभागले पाहिजे ना की धार्मिक पातळीवर कारण सर्व धर्मातून ईश्वराची असते विनोबांना ही अस्तित्व मान्य आहे पण अवडंबर नको असे ते म्हणतात.

सामाजिक विषमता आणि बेरोजगारीचे निर्मूलन झाल्याशिवाय खरा विकास होणार नाही ही विनोबांची खात्री होती. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरची बरीच वर्षे चिंतन केले आणि आपला भरकटलेला प्रवास ताळयावर आणण्यासाठी स्वच्छ अध्यात्मिक, बैठक अध्यात्मिक वातावरण निष्ठेचा पायावर असले पाहिजे असा तो आग्रह धरतात. चमत्कारा पेक्षा सापेक्ष नियम महत्त्वाचे म्हणून विज्ञानाचा आधार हवाच असे ते मानतात. प्रखर बुद्धिवादातून ही विज्ञाननिष्ठा आकाराला येते तिचीच आजच्या भारतीय समाजाला गरज आहे. " मधू सनातन तत्वांचा अभ्यास समजून घेतल्यावर विनोबांनी कर्म मार्गाचा व कर्म सिद्धांताचा अभ्यास केला. गीतेतील श्लोक नव्या आशयांनी समजून सांगितले व तो सामाजिक आचरणासाठी महत्त्वपूर्ण वेळ असतो. त्यामुळे व्यक्तीचे वर्तन नियंत्रित राहण्यास मदत होते.

B) Interdisciplinary Relevance (आंतरविद्या शाखीय महत्त्व)

आचार्य विनोबांचे विचार आणि त्यांनी केलेले कार्य हे एका चौकटीपुरते मर्यादित नाही. विनोबांच्या चिंतनाला सामाजिक, राजकीय आणि तत्वज्ञांचा आधार होता. त्याचे विचार मानसशास्त्रांनी अध्यात्म यावर मांडणी केलेली आहेत. त्यात त्यांची स्वतःचे अनुभव असल्याने भूत, वर्तमान आणि भविष्य याविषयी त्यांचे सखोल चिंतन होते. मानवी वर्तन आणि मानवी पिढ्यांचे भवितव्य हा गाभा त्यांच्या विचारातील असल्याचे आपल्या लक्षात येते.

एकंदरीत सर्व विषयाला स्पर्श करणारे त्यांचे विचार वर्तनवादापलीकडे उत्तर वर्तनवादी आणि आधुनितेकडे वाटचाल करतात. मानवी विकासात औद्योगिक क्रांतीनंतर भौतिक सुख सुविधा मिळूनही खरा विकास आपल्याला साध्य झाला नाही. त्यासाठी विचारांची आवश्यकता आहे असते असे फ्रॉइड या मानसशास्त्रण्याचे मत होते व तिथे अध्यात्माची आवश्यकता असते. विज्ञानवादी दृष्टिकोन आणि अध्यात्मिक चिंतन असेल तरच करा विकास

शाश्वत विकास होईल यासाठी विनोबाजी चे विचार अतिशय महत्त्वाचे आहेत.

विनोबांचे विचार धार्मिक क्षेत्रातील भोंदूगिरी, लुटालूट, फसवेगिरीला थारा देत नाहीत. त्याला विज्ञानाच्या पातळीवर तपासून घासून पुसूनच ते स्वीकारतात याचे उदाहरण म्हणजे त्यांनी उभारलेली भूदान चळवळ.

C. Review of Research and Development in the Subject

'धर्म आणि विज्ञान' यावर पाश्चात्य देशात तर भरपूर चर्चा, आणि चिंतन झाले. यावर सखोल चर्चा मात्र डार्विनच्या 'सबलत्वाचा सिद्धांत' मांडल्यानंतर झाली. मानवाला प्राणी समजून मांडणी केल्याने या सिद्धांताला जरी तो वस्तुस्थितीवर आधारित असला तरी जशाचा तसा स्वीकारला जाऊ शकत नाही. प्राणी आणि मनुष्य प्राणी यात फरक करावा लागेल यासाठी 'बर्गसॉ' सारखे विचारवंत theory of Relation मांडणी करू लागले. अरविंदो सारख्या विचारवंतांनी सुद्धा मूल्ययुक्त जीवन हेच खरे जीवन असा विचार मांडला. Dignity ला महत्व देऊ केले विज्ञानातून वस्तुस्थिती मिळेल औद्योगिक क्रांती नंतर भौतिक सुविधा, प्रगती झाली परंतु मूल्याची शोधा-शोध सुद्धा आपल्या धार्मिक विचारातून करावी लागेल असा तो 'विवेकवादी विचार' अध्यात्मामध्ये शोधावा लागेल. माणसाला प्राणी मात्र जरी म्हटले गेले तरी मानवशास्त्र प्रमाणे तरी त्याला मूल्यांचा स्पर्श झाला तरच ते खरे जीवन हा विचार धर्म आणि चर्चे मंडळींनी स्वीकारल्याचे आपल्या लक्षात येते. पुढे धर्मसत्ता ही बळकट होऊन स्वर्गातील पासचे वाटप करू लागला. तेव्हा राजसत्ता state ने आपल्या हाती सत्ता Power ठेवला व चर्च आणि पोपच्या सत्तेवर बांधणी घातली

भारतीय तत्त्वज्ञानात सनातन विचारला महत्व आहे. त्यातही आस्तिक आणि नास्तिक परंपरा पहावयास मिळतात. 'सांख्य' तत्त्वज्ञान प्रकारात ईश्वराचे अस्तित्व नाकारले पण वेदांचा स्वीकार केला आहे. वेद हे विश्वाची उभारणी करण्यासाठी पुरेसे आहेत असा विचार सांके तज्ञानात आढळतो. परंतु सनातन विचारात मात्र ईश्वराचे अस्तित्व मान्य केले आहे आणि वेदांना ही मान्यता दिली आहे. दुसरी परंपरा चार्वाक आणि लोकायत व बुद्ध तत्त्वज्ञानाची यांनी फक्त ज्ञान मान्य केले. पूर्नेजन्म आत्म्याचे अस्तित्व मान्य केले. ज्ञानातून मोक्ष प्राप्ती ही त्यांची उद्दिष्ट होते जैन आणि इतर संप्रदाय ईश्वराचे अस्तित्व मान्य करतात. मुस्लिम तत्त्वज्ञानातही ईश्वरी अस्तित्व मान्य केले आहे. म्हणून सनातन विचारातून भेदाभेद रहीत समाजाची उभारणीला महत्त्व देऊन त्यांच्याशी प्रयत्न केले गेले. परंतु एकंदरीत साधू, ऋषीमुनी, थोर समाज सुधारक, ज्ञानी इत्यादी लोकांनी अध्यात्म विचाराला महत्त्व दिले व सर्वसाधारण सुविधांचा त्याग करून जीवन आचरनाने पवित्र करण्यावर भर दिला. त्यात महात्मा गांधी, अरविंदो, स्वामी विवेकानंद, रामकृष्ण परमहंस, आचार्य विनोबाजी यांनी अतिशय मूल्ययुक्त जीवन फक्त अध्यात्मिक उन्नतीतूनच मिळेल हा विचार सांगून मानव जातीचे कल्याण हाच आपला उद्देश असल्याचे सांगितले

D) International Status

मागच्या दोन-अडीच वर्षापासून आपण पाहतो आहोत की प्रश्न संघर्ष आणि याचा फटका सर्वच मानव जातीला बसला आहे. संघर्षाची मूळ म्हणजे महत्वकांक्षा आणि नैसर्गिक साधन संपत्तीचे मनमानी वापर, अडवणूक आणि भय आणि न्यूनगंड ही आहेत. म.गांधी विनोबांचा ' अहिंसा' हा एकच मार्ग वाट दाखवण्याचे 'प्रकाश स्त्रोत' म्हणून आपल्याला त्याचा वापर करता येईल.

E) National Status

आचार्य विनोबा भावे यांच्या विज्ञान आणि अध्यात्म यांच्या बद्दलचे विचार अतिशय उच्च प्रतीचे मार्गदर्शन करतात. त्यांचे विज्ञानाबद्दलचे विचार हे शास्त्रज्ञ आणि अध्यात्म बाबतचे विचार हे आधुनिकतेकडे जाणारे संत अशा पद्धतीचे आहे आज मणिपूर सारखे राज्य भेटत असताना तेथील हिंसा आजही आटोक्यात येत नाही. ते नैतिक धाडस आज राजकीय नेतृत्वात नाही उलट या सर्व उद्रेकातून परस्पर विश्वास आणि सामाजिक आणि तोडगा काढता येऊ शकला असता पण ते झालेली नाही. म्हणून योग्य समन्वयातून काही आचरणशील व्यक्ती व गांधी विनोबांचे अनुयायी यात मार्ग काढतील.

F) Significance of the Study

प्रकल्पाचे महत्त्व:

1) परस्पर विश्वास आणि प्रेम
2) मनशांती वाढीस लावता येते- सत्य व अहिंसा
3) वैयक्तिक विकास सामाजिक सौख्य साधता येते.
4) सामाजिक बांधिलकी जपता येते (गांधी विचारधारा)

III) Objective

1) या संशोधनाचा हेतू विनोबांची जीवननिष्ठा आजच्या प्रसंगात जपता येते का.? ते पाहणे.
2) एक तत्त्वचिंतक म्हणून विनोबांची जीवनशैली जाणून घेणे.
3) 'विचारसूत्र'च्या माध्यमातून विनोबांचा विज्ञानवादी दृष्टिकोन समजून घेणे.
4) 'गीताई' आणि इतर ग्रंथाच्या माध्यमातून त्याचे अध्यात्म विचार जाणून घेणे.
5) आचार्य विनोबा भावे यांच्या जीवनात खादीचे महत्व व भूदान चळवळीचे महत्त्व जाणून घेणे.

IV) Research Methodology

संशोधन पद्धती या संशोधन प्रकल्पात ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे/ येणार आहे

Interpretation

आचार्य विनोबांनी जीवनभर सत्य आणि अहिंसा या तत्त्वाचे पालन केले महात्मा गांधी यांचे खरे शिष्य, पाहिले सत्याग्रही म्हणून ते पात्र झाले. त्यांच्या भूदान,ग्रामदान चळवळ या कार्यामुळे ते अजरामर झाले. भारतीय स्वातंत्र्याच्या नंतर खरे आव्हान त्यांनी पेलले. संपूर्ण क्रांतीचे स्वप्न पूर्ण झाले नाही. परंतु दुर्दैवाने भारताची नेते मंडळी उदा. पं.नेहरू यांचे विचारावरील पश्चिमात्य आकर्षणाची छाप पुसण्यात ते कमी पडले. आजही गांधी विनोबा यांच्या विचारांची गरज आहे.

Conclusion:-

1) म.गांधी.आचार्य विनोबा आणि जयप्रकाश यांचे विचार केवळ स्वप्नाळू नव्हते तर 'संपूर्ण क्रांती' हेच त्यांचे स्वप्न होते.या विचारधारा आजही महत्वाच्या आहेत कारण त्याच शाश्वत आहेत. संपूर्ण मानवजात आणि निसर्ग यांचे पोषण त्यांतून होते.
2) आचार्य विनोबाजींना 'कर्म सिद्धांत ' गीता तत्त्वज्ञान खूप आवडते 'गीताई 'या छोट्या पुस्तके त्यांनी अत्यंत सोप्या शब्दात अध्यात्मिक मार्गदर्शन केले .
3) विज्ञान आणि ज्ञान यामुळे जीवनभर ते मूल्य युक्त जगले.चंगळवाद त्यांना मान्य नव्हता.अर्थातच भोंदूगिरी त्यांच्याजवळ कधीही फिरकली नाही.आज समाज त्यातच अडकला आहे.
4) आज गरज आहे ती विज्ञान निष्ठ दृष्टिकोन घेऊन अध्यात्मिक बाबतीत मार्गदर्शन योग्य पद्धतीने झाले तर आज समाजात अध्यात्मिक क्षेत्रात अवडंबर माजले आहे बुवाबाजी चमत्कार यांना बाजूला ठेवून ईश्वराविषयीचे प्रेम निर्माण झाल्यावर व्यक्तीला खरा आनंद मिळेल.
5) व्यक्तीच्या जीवनात विज्ञानाने सुख सुविधा आल्या परंतु त्यामुळे व्यक्तीला ईश्वराविषयीच्या जाणिवेचा विसर पडला त्यामुळे पश्चिमात्य जगतामध्ये सुख सुविधा असूनही लोकांना आत्मिक शांती लाभली नाही याउलट भारतीय लोक सुख सुविधांच्या अभावातूनही हा अनुभव घेतात सुख शांतीचा तरीही विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन विकसित झाल्यावर खरा शाश्वत विकास शांती समाधान सामाजिक आणि राजकीय जीवनात मिळेल मूल्ययुक्त जीवन पद्धती त्यासाठी उपयोगी पडेल.

संदर्भ:

1) अनासक्ती दर्शन (हिंसा मुक्त समता मुलक समाज निर्माण की आंतरराष्ट्रीय पत्रिका), प्रकाशक मनीमाला, प्रधान संपादक, महात्मा गांधी स्मृती येऊन दर्शन समिती, राजघाट नई दिल्ली, जुलई 2010-जून 2011.
2) गीताई- विनोबा भावे, परधाम प्रकाशन, पवनार,वर्धा-नोव्हेंबर 2018.
3) विज्ञान आणि समाज-नरेंद्र दाभोळकर, सुबोध जावडेकर, साधना प्रकाशन, 2री आवृत्ती-2021.
4) महामानव विनोबा-संयोजक परधाम प्रकाशन, पवनार वर्धा.
5) धर्मांधता-राज्यसंस्थेवरील घोर संकट-लिमये मधु, पहिली आवृत्ती, 15 ऑगस्ट 2022.
6) गांधी विषयी: गांधी खुर्द आणि बुद्रुक-संपादक रमेश ओझा, साधना प्रकाशन, आवृत्ती पहिली, 31 जानेवारी 2022.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.4 No.25 July-Aug 2023

वृत्तपत्र : एक प्रभावी प्रसारमाध्यम

प्रा. डॉ. बालाजी गणपतराव भंडारे
मराठी विभागप्रमुख, कर्मयोगी तुळशीराम पवार महाविद्यालय, हडोळती ता.अहमदपूर, जि.लातूर ४१३५१४
Corresponding Author- प्रा. डॉ. बालाजी गणपतराव भंडारे
Email- basu.bhandari1@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.8242495

एकविसाव्या शतकाची किमया म्हणजे हे शतक माहिती तंत्रज्ञानाचे, विज्ञानाचे, संगणकाचे व जागतिकीकरणानंतर होवू घातलेल्या एक अतुलनीय अशा व्यवस्थेचे शतक आहे हे वेगळे सांगण्याची आता आवश्यकता नाही. जगत आहोत. अशा या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात जनसंपर्काची अनेकविध नवनवीन माध्यमे नावारूपाला येत आहेत तर काही माध्यमांती सुरूवातीपासूनच आपले अस्तित्व अबाधीत ठेवले आहे. त्यापैकीच एक 'वृत्तपत्र' हे जनसंपर्काचे प्रमुख माध्यम होय. संगणकातील अभूतपूर्व क्रांतीमुळे 'वृत्तपत्र' या माध्यमाचे स्वरूपही आमुलाग्र बदललेले दिसून येते. संगणकाचा सर्व क्षेत्रातील सहभाग अनिवार्य झालेला आहे. संगणकाशिवाय आज कुठल्याही क्षेत्राची कल्पनाही करता येत नाही. यामुळे या युगाला जनसंपर्काचे युग किंवा संगणकाचे युग असेही म्हटले जाते. या संगणकाच्या सहकार्यामुळे वृत्तपत्राचे क्षेत्रही अतिशय व्यापक व विस्तृत झाले आहे. आता अलिकडे ई-वर्तमानपत्र ही संकल्पनाही रुजताना दिसते आहे. ही सारी किमया संगणकाची असल्यामुळे आणि घराघरात इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाचा वावर वाढल्यामुळे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, शैक्षणिक, जागतिक व औद्योगिक या सर्व क्षेत्रात या जनसंपर्काच्या माध्यमाचा प्रभाव वाढलेला दिसून येतो.

जनसंपर्काच्या माध्यमाचा इतिहास:

प्राचीन काळात जेव्हा भाषा अवगत झाली तेव्हा त्या भाषेत रचना होऊ लागल्या, मनोरंजनासाठी तथा प्रबोधनासाठी लोककला प्रकार निर्माण झाले. हे रचनाप्रकारच त्या-त्या काळात माध्यमाचे काम करू लागले. त्यात प्रामुख्याने कीर्तन, प्रवचन, गाणी, नृत्य, दवंडी, पोवाडे, भारूड त्याचबरोबर चावडीवरील चर्चा यासारख्या प्राचीनतम प्रसारमाध्यमातून जनसंपर्क साधला जावू लागला परंतु जसजसा काळ बदलत गेला तसतसा मानवी जीवनाचा विकास होत गेला. या विकासाबरोबरच जनसंपर्काच्या माध्यमांचे स्वरूपही बदलू लागले. काळाच्या ओघात कथा, कादंब-या, कविता, गीते, नाटक, त्यांचे उपप्रकार विविध वाद्य, त्याचे ताल, सूर याच्या आधाराने प्रबोधनाची तथा जनसंपर्काची ही परंपरा पुढे सरकली. कालखंडानुसार, गरजेनुसार, व्यक्तिसमुहानुसार ही माध्यमे बदलत गेली. आजच्या या आधुनिक युगात तर प्रसारमाध्यमाच्या क्षेत्रात फार मोठी क्रांती झालेली दिसून येते. कारण जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात संगणक या तंत्रज्ञानाचा वावर वाढला आणि त्याचे रूप आमुलाग्र बदलले. संगणकामुळे संपूर्ण जग जवळ आले. संपूर्ण जग आजघडीला एक कुटूंब बनले. म्हणजे वेगवेगळया देशात असूनही आपण या तंत्रज्ञानाच्या साह्याने एकत्र बसल्यासारख्या गप्पागोष्टी करू शकतो, महत्त्वाच्या विषयावर क्षणात चर्चा घडवून आणतो तथा निर्णय घेतो. अशा आधुनिक, जागतिकीकरणाच्या युगात या तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे आमुलाग्र अशी स्पर्धा निर्माण झाली आहे. ही स्पर्धाच आता हळूहळू जीवघेणी होते आहे. कारण या तंत्रज्ञानाचा संबंध भांडवलाशी जोडला गेला. त्यामुळे ही माध्यमेही आता भांडवलदारांच्या हातात जात आहेत. ज्या तत्त्वासाठी, नवसमाजधारणेसाठी व नवमूल्य रुजविण्यासाठी किंवा मानवी जीवन अधिक सुकर करण्यासाठी ज्या तंत्रज्ञानाची निर्मिती झाली त्याच्या अतिवापरामुळे व काही मोजक्याच मंडळींच्या हातातील ते खेळणे बनत चालल्यामुळे केवळ त्यांच्याच इच्छा, आकांक्षेच्या व महत्त्वाकांक्षेच्या पूर्ततेसाठी त्यांची निर्मिती झाली की काय असा प्रश्न पडतो.

आधुनिक युगात वॉट्सॲप, फेसबुक, इन्स्टाग्राम, ट्विटर, ई-मेल, ब्लॉग अशा कितीतरी तातडीच्या जनसंपर्क माध्यमांची भर त्यात पडलेली आहे. त्यामुळे सामुहिक भावनेपेक्षा वैयक्तिक भावना तथा आपल्या मतांच्याच पूर्ततेसाठी त्याचा अधिकाधिक वापर होताना दिसतो आहे. परंतु अशा धावपळीच्या 'इन्स्टंट क्लिक' च्या जमान्यातही 'वृत्तपत्र' यांनी आपले अस्तित्व अबाधित ठेवलेले दिसून येते. वृत्तपत्र या प्रसारमाध्यमाचे आधुनिक ऑनलाईन रूप समोर आले आहे आणि ते स्वीकारणेही तेवढेच क्रमप्राप्त झाले आहे. अशा या वृत्तपत्र माध्यमाचे स्वरूप थोडक्यात पाहूया.

प्रभावी माध्यम : वृत्तपत्र (Newspaper) :

'वृत्तपत्र' हे ज्ञान तथा माहिती मिळविण्याचे व मोबाईल संस्कृतीच्या काळात वाचनसंस्कृती जोपासण्याचे व वाढविण्याचे प्रमुख मुद्रीत प्रसारमाध्यम आहे. वृत्तपत्र हे मानवाला विचार देते, नव्या क्षेत्रांची माहिती देते व वाचनाची दुर्मिळ होत चाललेली सवय वृद्धींगत करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करते. यामुळे वृत्तपत्राला जगाचा एका दिवसाचा इतिहास म्हणतात. पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर अशा चार दिशा, तसेच अंतराळ व पाताळ अशा सहा दिशांचे वृत्त देणारे पत्र म्हणजे वृत्तपत्र होय. 'वृत्त' या शब्दावरून त्यास वृत्तपत्र असे म्हटले जाते. वृत्त म्हणजे बातमी, वृत्तपत्राचा जन्मच मुळी विविध वार्ता देण्यासाठी झाला आहे. बातमी देणे हा वृत्तपत्राचा प्राण समजला जातो. म्हणून वृत्तपत्रे ही चालू घडामोडी व एखाद्या विषयासंबंधीची वेगवेगळी मते त्या विषयासंबंधीचा जनसामान्याचा दृष्टीकोन वाचकांसमोर मांडत असतात. बातम्या, वृत्तलेख, अग्रलेख, स्फूटलेख, स्तंभलेख, छायाचित्र, जाहिराती, वाचकांचा पत्रव्यवहार अशा अनेक प्रकारच्या लेखनातून एक परिपूर्ण वृत्तपत्र तयार होते असे आपणास म्हणता येते.

वृत्तपत्र माध्यमाचा इतिहास :

वृत्तपत्राचा इतिहास (जागतिक) हा दोनशे ते अडीचशे वर्षांचा आहे. जवळपास 16 व्या शतकात जगातील पहिले वृत्तपत्र निघाले. भारतात मात्र इंग्रजांनी वृत्तपत्राचा प्रारंभ केला. 'दि बेंगॉल गॅझेट' हे भारतातील पहिले वृत्तपत्र जेम्स ऑगस्टस् हिकी यांनी 29 जानेवारी 1780 ला प्रकाशित केले त्यामुळे '29 जानेवारी' हा भारतामध्ये 'वृत्तपत्र दिन' म्हणून साजरा केला जातो. मराठी भाषेचा विचार करायचा झाला तर मराठीतले पहिले वृत्तपत्र 'दर्पण' या नावाने बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 6 जानेवारी 1832 रोजी प्रकाशित केले. यानंतरच्या कालखंडात ज्ञान प्रसारासाठी, समाजप्रबोधनासाठी अनेक वृत्तपत्रे निघाली. जसे की, ज्ञानोदय, ज्ञानप्रसार, विचारलहरी, विचारचंद्रिका, इंद्रप्रकाश, प्रभाकर, अरुणोदय, ज्ञानप्रकाश, सुधारक, मुकनायक, बहिष्कृत भारत, काळ, मराठा, केसरी अशी कितीतरी वृत्तपत्रे उदयास आली. या वृत्तपत्रांनी भारतीयांच्या मनात प्रखर राष्ट्रभक्ती निर्माण केली. म्हणून त्या काळात वृत्तपत्र हे एक देशसेवा, साजसुधारणा व स्वातंत्र्यप्राप्तीचे साधन बनले. स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी या वृत्तपत्रांनी अमूल्य अशी कामगिरी केली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतामध्ये वृत्तपत्र प्रकाशनाला मोठ्या प्रमाणात सुरूवात झाली. आज जगातील सर्वाधीक वृत्तपत्रे प्रकाशित करणारा देश म्हणून भारताचे नाव समोर आले. आज रोजी महाराष्ट्रात जवळपास १५०-२०० वृत्तपत्रे प्रकाशित होतात.

वृत्तपत्राचे स्वरूप व कार्य:

वृत्तपत्र हे एक मुद्रित माध्यम आहे. या माध्यमामध्ये भाषिक कौशल्याचा वापर करून लेखन व त्याचे संपादन केले जाते. या वृत्तपत्राचा वाचक सर्वंकश, सर्व क्षेत्रातील असल्यामुळे त्याचे स्वरूप विविधांगी स्वरुपाचे असते. वाचकांची आवड-निवड लक्षात घेऊन वृत्तपत्राचे, त्यातील मजकुराचे व विविध विभागाचे स्वरूप निश्चित केले जाते. काळानुरूप वाचकांची आवड-निवड बदलत असते. त्यानुसार विषयांची निवड करणे हे चातुर्य संपादकाकडे असावे लागते. संपादकाच्या संकल्पनेवरच वृत्तपत्राची लोकप्रियता अवलंबून असते. म्हणून संपादक जेवढा बहुगुणी, बहुआयामी तेवढे त्या वृत्तपत्राचे यश मोठे असते.

वृत्तपत्र कोणतेही असले तरी त्याची यंत्रणा मात्र सारखीच असते. अशा नियतकालिकामध्ये लेख, बातम्या मिळवणे, त्या छापणे व त्याच वृत्तपत्राची सुनियोजित विक्री करणे अशी ही यंत्रणा असते. म्हणजे वृत्तपत्र निर्माण ते त्याचे वितरण अशी सुव्यवस्थित यंत्रणा त्यांना राबवावी लागते. या व्यवसायाच्या दुस-या भागात संपादन हा विभाग येतो. या भागामध्ये संपादकीय, जाहिरात, वितरण, मुद्रण व व्यवस्थापन असे पाच विभाग वृत्तपत्राच्या कार्यालयामध्ये असतात. यामध्ये भाषिक कौशल्याचा खरा संबंध येतो तो संपादकीय विभागाशीच येतो. आता यामध्ये संगणक नावाचा स्वतंत्र विभाग निर्माण झालेला असतो. ज्यात सर्व छपाई साहित्याची मांडणी व जुळवणी केली जाते.

संगणकाची अनिवार्यता:

वृत्तपत्र व्यवसायातच नव्हे तर सर्वच क्षेत्रात संगणकाचा वावर प्रचंड वाढला आणि या यंत्राने माणसाचे परिश्रम कमी केले. कामामध्ये सुसुत्रता आणली. हजारो कागदाच्या फाईली जमा करण्याच्या कटकटीतून माणसाची सुटका केली. एका क्लिकवर अनेक गोष्टी समोर येवू लागल्या. कितीतरी तासांचे काम एका क्लिकवर समोर येवू लागले. वेळ वाचला, फाईलींचा खर्च वाचला, कमीत कमी जागेत कार्य पूर्ण होवू लागले. त्यामुळे सर्व वृत्तपत्रांनी हे नवीन तंत्रज्ञान आनंदाने स्वीकारले. नवीन तंत्रकुशल व्यक्तींना रोजगार मिळाला व तासन्तास अक्षरांची जुळवणी करण्याच्या कटकटीतून कामगारांची मुक्तता झाली. लाखो वर्तमानपत्राची छपाई काही तासात होवू लागली व दोन दिवसानंतर मिळणारे वर्तमानपत्र दररोज लोकांच्या हाती पडू लागले. ही सारी किमया संगणकाची आहे. पूर्वी सर्व वर्तमानपत्राच्या कार्यालयात पूरातन काळातील वर्तमानपत्र साठवून ठेवावी लागायची. आता ती संगणकात साठवली जातात. व्हाईस टाईपिंग नावाचा मंगल फाँट आला ज्यामुळे टाईप करण्याच्या जंजाळातूनही मानवाची व्हायला लागली. संगणकामुळे वर्तमानपत्राचे रूपांतर ई-वर्तमानपत्रात झाले व आपल्याला मोबाईलवर वर्तमानपत्र वाचता येवू लागले. म्हणून संगणक ही वर्तमानपत्राला मिळालेली अपूर्व अशी देणगी आहे.

अग्रलेख:

अग्रलेख म्हणजे संपादकाचे स्पष्ट मत व्यक्त करणारा लेख होय. संपादक हा एखाद्या विषयावर स्पष्ट भाष्य करण्यासाठी अग्रलेखाची निवड करतो. म्हणून विशिष्ट आकारात ठराविक शैलीत प्रकाशित होणारा वृत्तपत्राच्या संपादकाचा लेख म्हणजे 'अग्रलेख' होय. अग्रलेख म्हणजे या वर्तमानपत्राला दिशा देणारे एक जणू यंत्रच असते. संपादकाचे लेखणीरुपी शस्त्र म्हणजे अग्रलेख होय. अग्रलेख हा विशिष्ट कॉलममध्ये असतो. अग्रलेखात संपादक आपली स्पष्ट भूमिका मांडतो व त्यासाठी त्याला भक्कम पुरावे द्यावे लागतात व संबंधित घटनेमागील सत्यता वाचकांच्या निदर्शनास आणून द्यावी लागते. अग्रलेख हा वाचकाशी थेट संवाद साधतो, त्यांचे मन वळविण्याचा प्रयत्न करतो. अग्रलेखातून समाजातील अनिष्ट प्रवृत्तींवर ताशेरे ओढले जातात. आज या युगात जी काही वर्तमानपत्रे आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून आहेत ती अग्रलेखामुळेच. सामान्य माणसांच्या मुलभूत तत्त्वाबद्दलची आत्मीयता व तळमळ हे प्रमुख गुण अग्रलेखात प्रतिबिंबित होतात. अग्रलेख हा एखाद्या विषयावर जनमन घडविण्याचे कामदेखील करतो. प्रसंगी समाजाचे प्रतिनिधीत्वही करतो. त्यात 'मी' ऐवजी 'आम्ही' असा सामुहिक शब्दप्रयोग उच्चारलेला असतो. एखाद्या घटनेविषयी संभ्रम असलेल्या समाजाला विधायक दिशा देण्याचे कार्य अग्रलेख करीत असतो. महाराष्ट्रातील अनेक वर्तमानपत्राला अशा उत्तमोत्तम अग्रलेख लेखकांची संपादकांची फार मोठी परंपरा लाभली आहे.

समारोप:

मोबाईल तंत्रज्ञानाच्या व संगणकाच्या काळातही वृत्तपत्र या प्रसारमाध्यमाने आपले स्वतंत्र अस्तित्व अबाधीत ठेवले आहे. वृत्तपत्राने मराठी मनाचीच नव्हे तर सबंध जनमाणसांची वाचनाची सवय अद्ययावत ठेवली आहे. नवीन तंत्रज्ञानामुळे आपणाला कमीत कमी श्रमात अधिकाधिक माहिती मिळवण्याची सवय जडली आहे. ही गरजही ई-वर्तमानपत्र पूर्ण करताना दिसून येतात. म्हणजे काळ जसा बदलला तसे वर्तमानपत्राने स्वतःत बदल घडवून आणला व आपले अस्तित्व अबाधित ठेवण्याचा प्रयत्न केला.

संदर्भ :

1) डॉ.तौर पृथ्वीराज (संपा.) - मराठी भाषिक कौशल्ये : विकास
2) डॉ.सांगळे संदीप (संपा.) - व्यवहारिक उपयोजित मराठी आणि प्रसारमाध्यमे
3) पाध्ये प्रभाकर (अनु.) - पत्रकारितेची मूलतत्वे
4) डॉ.मेदककर प्रकाश - उपयोजित मराठी भाग 2
5) कठारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास.
6) लेले रा. के. - मराठी वृत्तपत्राचा इतिहास

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.4 No.25 July-Aug 2023

आधूनिक भारताच्या इतिहासातील इंदिरा गांधी यांचे योगदान

प्रा.डॉ. बोचरे जे.एम.
(इतिहास विभाग प्रमुख) स्व्. नितीन महाविद्यालय पाथरी
Corresponding Author- प्रा.डॉ. बोचरे जे.एम.
Email- bocharejm@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.8242501

भारताच्या तिसऱ्या प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी यांची 28 महिन्याचे जनता सरकारचे मध्यांतर वगळता सूमारे 17 वर्षाची कारकीर्द जितकी संघर्षमय तितकीच देशाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने लक्षणीय ठरली. इंदिरा गांधी सत्तेवर येताच त्यांना स्वकीयांच्या व विरोधकांच्या कधी संघटीत तर कधी व्यक्तीगत प्रखर विरोधाला सतत तोंड द्यावे लागले.

भारतातील जनसामान्यांना अत्यंत प्रिय असलेल्या आणि भारताच्या नव्हे तर संपूर्ण जगात मानसन्मान पावलेल्या इंदिरा गांधी या नेत्या होत्या. 19 नोव्हेंबर 1917 रोजी इंदिरा गांधीचा जन्म् झाला. जवाहरलाल नेहरु व कमला नेहरु यांच्या त्या एकूलत्या एक अपत्या होत्या. आजी स्वरुप राणी व आजोबा मोतीलाल नेहरु यांचे प्रेम त्यांना लाभले होते. आजी व आईकडून ऐकलेल्या गोष्टीतून इंदिराजींना भारतीय संस्कृती व परंपराबद्दल अभिमान वाटत असे.

मोतीलाल नेहरुंनी आपल्या लाडक्या नातीकरता उत्त्मोत्त्म शिक्षक नेमले व शिक्षणाची जबाबदारी पार पाडली. इंदिरा गांधीजीचे भाग्य् म्हणजे त्या आलाहाबाद येथे राहत असतांना त्या ठिकाणी महात्मा गांधीजींचाही मुक्काम होता यामुळे अगदी त्या कवळया संस्कारक्षम वयात महात्मा गांधीजींच्या उच्च् ध्येय निष्ठ्तेचे व असीम राष्ट्रप्रेमाचा कायमचा ठसा बालवयातच त्यांना मिळाला. या वयातच देशप्रेमाचं बाळकडू त्यांना मिळालं.

भारतीय स्वातंत्र्य् आंदोलनातील इ.स.1930 च्या असहकार आंदोलनात इंदिराजींची आई कमला नेहरु सक्रीयपणे सहभागी झाल्या होत्या. ब्रिटीश पोलिसांची दडपशाही व लाठीमार या घटना बालपणीच इंदिराजींनी पाहिल्या होत्या. त्याचा त्यांच्या मनावर प्रभाव पडत चालला होता. इंदिरा गांधीचे बालमन स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभागी होण्यासाठी आतूर झाले होते.

इंदिराजींनी वानरसेना हि एक संघटना स्थापन करुन तीचे सूत्र आनंद भुवन मधून हलवली होती. या वानरसेनेत पाच ते अठरा वर्षाची मुले होती. या वानरसेनेतील मुले जखमी स्वयंसेवकावर उपचार करावयाची तर कधी कधी काँग्रेस पुढाऱ्याची गुप्त् संदेश एकमेकांना पाठवायची.

मोतीलाल नेहरुचे 6 फेब्रुवारी 1931 ला निधन झाले. कमला नेहरुंचा तुरुंगवास व आजारपण यामुळे जवाहरलाल नेहरुंना इंदिरा गांधीजीच्या शिक्षणाची काळजी वाटत होती म्हणून त्यांनी इंदिरा गांधीला पुण्याच्या Peoples Own School मध्ये शिक्षणासाठी ठेवले. तेव्हा इंदिरा गांधीजींचे वय केवळ 14 वर्षाचे होते. यापुढचे शिक्षणसाठी 1935 मध्ये जवाहरलाल नेहरुंनी इंदिरा गांधीना रविंद्रनाथ टागोर यांच्या शांतिनिकेतन मध्ये शिक्षणासाठी ठेवले. या ठिकाणी बौध्दिक व मानसिक विकासाच्या दृष्टीने त्यांचे तेथील वास्तव्य् बहूमोलाचे ठरले. पुस्तकी ज्ञानाबरोबर भारतीय संस्कृती, परंपरा यांची माहिती इंदिरा गांधींना येथे आली. जवाहरलाल नेहरुंच्या मृत्युनंतर भारत सरकारचे पंतप्रधान म्हणून झाले.

लाल बहादूर शास्त्री भारताचे पंतप्रधान झाल्यानंतर त्यांनी आपल्या मंत्रीमंडळात इंदिरा गांधीजींना माहिती व नभोवाणी खात्याचे मंत्री केले व खात्याच्या कारभारात त्यांनी अनेक सुधारणा घडवून आणल्या. 10 जानेवारी 1966 ला लाल बहादूर शास्त्रींचे निधन झाले.

24 जानेवारी 1966 ला इंदिरा गांधीजींचा भारताचे पंतप्रधान म्हणून शपथपविधी झाला त्यावेळी त्यांचे वय 47 वर्षाचे होते. इंदिरा गांधी पंतप्रधान झाल्यावर त्यांच्यासमोर अनेक देशांच्या अंतर्गत व परराष्ट्र समस्या होत्या त्या त्यांनी कुशल प्रशासन गुणातून सोडवल्या. इंदिरा गांधींजीचे विज्ञान व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील उल्लेखनीय कामगीरी म्हणजे इ. स. 1974 च्या पोखरणा येथील यशस्वी अणू चाचणी नंतर त्यांचा सर्व देशातून

कौतुक होऊ लागले. विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात केलेल्या या उल्लेखनीय कामगिरीमुळे पुढचे पाऊल इंदिरा गांधीजींनी ठेवले ते म्हणजे स्वत:च्या बळावर एस.एल.व्ही.3 या उपग्रह अंतराळात सोडणाऱ्या यंत्रणेवरुन रोहीणी 1 हा उपग्रह अंतराळात सोडला. इंडीयन स्पेस रिसर्च ऑर्गनायझेशन या विज्ञान संस्थेतील वैज्ञानिकांनी अवकाशात एका ठरलेल्या ठिकाणी एक दळणवळण उपग्रह स्थिर केला. एप्रिल 1984 मध्ये सोव्हिएत सॅल्यूत 7 ब या अवकाश यानातून रशियन अवकाश यात्रीच्या बरोबर राकेश शर्मा याला अंतराळात पाठवले. भारताचे हे पहिलेच अवकाश यात्री होते. या सर्व घटना इंदिरा गांधीने दाखविलेल्या विज्ञान व तंत्रज्ञान क्षेत्रात दाखविलेल्या आवडीमुळे शक्य् झाल्या ज्यामुळे देशाला या घटनेचा गौरव वाटला.

लष्करीदृष्टया भारताला सुसज्ज् करण्यासाठी मिग-29 विमाने, टी-72 रणगाडे, चिलखती गाड्या, फ्रान्सकडून मिराज विमाने, ब्रिटनकडून सी. हॅरीयर जम्प् जेटस व पश्चिम जर्मनीकडून एच.डी.डब्ल्यू. पाणबुड्या हे लष्करी साहित्य् खरेदी केले व देशाला संरक्षण क्षेत्रात स्वंयपुर्ण बनवण्यावर विशेष भर दिला. दिल्ली येथे भरलेल्या असंलग्न् राष्ट्राची परिषद व या परिषदेचे अध्यक्षपद इंदिरा गांधीकडे आले व त्या जागतिक किर्तीच्या नेत्या बनल्या. हे भारताच्या इतिहासातील वैभवसंपन्न् असे व्यक्तीमत्व् होय.

इंदिरा गांधीजीने इ.स.1971 मध्ये बांगलादेश मुक्ती युध्दात भारताला पाकिस्तान विरुध्द् विजय मिळवून दिला. या कार्यासाठी इंदिरा गांधीजींना भारतरत्न् हा भारताचा सर्वोच्च् नागरी सन्मान तत्कालीन राष्ट्रपती व्ही. व्ही. गिरी यांनी दिला. याच कामगिरीकरीता बांगलादेश निर्मितीत मोठा वाटा इंदिरा गांधीजीचा असल्याने बांगलादेशाने त्यांचा सर्वोच्च् नागरी पुरस्कार इंदिरा गांधींना मरणोत्त्र बहाल केला. रविंद्रनाथ टागोर यांनी इंदिरा गांधीजी यांचा मुलाखती दरम्यान इंदिरा यांचे नाव प्रियदर्शनी ठेवले. प्रियदर्शनी याचा संस्कृती मधील अर्थ सर्व काही दयाळूपणे पाहणारी होतो. पुढे इंदिराजींना प्रियदर्शनी नेहरु या नावाने ओळखल्या जाऊ लागल्या. इंदिरा गांधीजीने फिरोज गांधीजी सोबत विवाह केला. भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे फिरोज गांधी व इंदिरा गांधी हे दोघेही सदस्य् होते. इ. स. 1942 च्या स्वातंत्र्य् लढ्यातील सहभागाबद्दल फिरोज गांधी व इंदिरा गांधीना अटक् झाली. भारताला स्वातंत्र्य् मिळाल्यानंतर उत्त्र प्रदेशातून फिरोज गांधी निवडून आले. फिरोज गांधी व इंदिरा गांधी या दाम्पत्याला दोन मुले झाली राजीव गांधी व संजय गांधी.

सारांश :-

आधुनिक भारताच्या इतिहासात महिलांच्या योगदानामध्ये भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान म्हणून इंदिरा गांधीनी केलेले कार्य उल्लेखनीय आहे. विशेषत: आपल्या देशाला जगाच्या इतिहासात एक प्रबळ राष्ट्र म्हणून पुढे आणले ते इंदिराजींच्या विज्ञान व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील भरीव कामगिरीमुळेच.

बांग्लादेशाच्या उभारणीत इंदिरा गांधीजींची भुमिका महत्वपूर्ण ठरली. भारत देशाला अणुशक्तीत संपन्न् बनविले. इ. स. 2020 मध्ये टाइम मासिकाने केलेल्या ऑनलाईन सर्वेक्षणात इंदिरा गांधीना जगातील 100 शक्तिशाली महिलात त्यांची नोंद केली. अमृतसर सुवर्ण मंदिरात ऑपरेशन ब्लू स्टार राबविल्याने इंदिरा गांधीजींच्या अंगरक्षकांनी 31 ऑक्टोबर 1984 साली त्यांची हत्या केली. भारतातील इतिहासातील एक प्रतिभासंपन्न् महिला भारताची पहिला महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधीजीचे पर्व संपले. महिला कोणत्याही क्षेत्रात पुरुषासमान कार्य करु शकतात हे इंदिरा गांधीजींच्या कार्यातून दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ :-

1) आधुनिक भारताचा इतिहास :- डॉ. शांता कोठेकर
2) आधुनिक भारत :-प्रा. डॉ. साहेबराव गाठाळ
3) इंदिरा गांधी एक : वादळी पर्व :-माधव गोडबोले
4) इंदिराजी थ्रु माय आईज :- उषा भगत
5) India Most Powerful prime minister :- सागरिका घोष

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.4 No.25 July-Aug 2023

महादेवी वर्मा के रेखाचित्रों में समाज जीवन और पुरूष- "स्मृति की रेखाएँ" के संदर्भ में

प्रा. डॉ. डमरे मोहन मुंजाभाऊ
माधवराव पाटील महाविद्यालय, पालम, जि.परभणी- 431720
Corresponding Author- प्रा. डॉ. डमरे मोहन मुंजाभाऊ
Email- mohandamre@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.8242503

प्रस्तावना:

यह जानकर हिंदी प्रेमी बेहद प्रसन्न हुए है कि आधुनिक हिंदी साहित्य जगत में एक चर्चित साहित्यकार के रूप में छायावाद के चार आधारस्तंभ में से एक महादेवी वर्मा को माना जाता है।हिंदी साहित्य में महादेवी वर्मा जी का कार्य बेहद मौलिक और सराहनीय है। इसलिए मैंने महादेवी वर्मा पर आलेख लिखने का निश्चय किया है। उनके हिंदी साहित्य में कार्य और योगदान के लिए हृदय से नमन करते हुए यह छोटासा आलेख समर्पित है।

महादेवी वर्मा छायावाद के चार प्रमुख आधारस्तंभ में से एक है । उन्हे आधूनिक युग की मीरा कहा जाता है । महादेवी वर्मा का जन्म १९०७ में फरूखाबाद उत्तरप्रदेश के एक सपन्न परिवार में हुआ । आपके कुल पाँच काव्य संग्रह 'नीहार', 'रश्मि', 'नीरजा' सांध्यगीत, दीपशिखा प्रकाशित हुई है । आपकी गद्य रचनाओं में 'स्मृती की रेखाएँ', श्रतीत के चलचित्र श्रृंखला की कडियाँ,' पथ के साथी' प्रसिध्द है । उनका स्वभाव एवं संस्कार संपूर्ण रूप से भारतीय है। संयम, साधना, शील और मर्यादा की वे प्रतीक है । जिसका प्रभाव उनके साहित्य पर दिखाई देता है। महादेवी वर्मा एक विविधोमुखी साहित्यकार है। उन्होंने गद्य और पद्य दोंनो प्रकार की रचनाएँ की है। महादेवी जीने कवित के साथ-साथ रेखाचित्र तथा निबंध भी लिखे है। महादेवीजीने अपने गद्य साहित्य में विशेषकर भारतीय नारी की दुर्दशा को वाणी दी है। उनके साहित्यीक योगदानपर उन्हे मंगलाप्रसाद पारितोषिक और पदमभूषण की उपाधी से भी सन्मानित किया गया है। ऐसी महान लेखिका के संदर्भ में प्रस्तृत शोधपत्र' महादेवी वर्मा के रेखाचित्रों में समाज जीवन और पुरूष' पर प्रकाश डाला गया है।

रेखाचित्र कारों में महादेवी वर्मा का नाम यथेष्ट सम्मान का अधिकारी बन चुका है । स्वाभाविकही है कि इन चित्रों में महादेवी वर्मा का अपना जीवन भी आ गया है। कहना यह है कि, महादेवी ने 'स्व' को ही केन्द्र में रखा है। जहाँ कहीं उनके सम्बंन्ध–सूत्रों की भावमयी स्थितीयों के चित्रण हुए है, वहाँ हमें बौध्दिधकता के स्थान पर भाव विगलित करूणा के ही दर्शन होते है।

'स्मृती की रेखाएँ' के प्रथम रेखाचित्र की प्रारंभिक पंक्तियों को देखना अनुपयुक्त न होगा, क्यों कि इन पंक्तियों में 'भक्तिन' का परिचय दिया गया है। यह परिचय कितना लेखिका सापेक्ष है यह यहाँ स्वत: स्पष्ट हो जाता है। "जब कोई जिज्ञासु उससे इस सम्बन्ध में प्रश्न करता है, तब वह पलकों को आधी पुतलियों तक गिराकर और चिंतन की मुद्रा में ठुडडी को कुछ उपर उठाकर विश्वास भरे कंठ से उत्तर देती है-" तुम पचै का बताई – यहै पचास बरिस से संग रहित है।" इस हिसाब से मैं पचहत्तर की ठहरती हूँ और वह सौ वर्षे की आयु थी पार कर आती है। इसका भक्तिन को पता नहीं । पता हो भी, तो संभवत: वह मेरे साथ बीते हुए समय में रतीभर भी कम नहीं करना चाहेगी । मुझे तो विश्वास होता जा रहा है कि कुछ वर्षे बीत जाने पर वह मेरे साथ रहने के समय को खींचकर सौ वर्षे तक पहुँचा देगी, चाहे उसके हिसाब से मुझे १५० वर्षे की असंभव आयु का भार क्यों न ढोना पडे।१"

भक्तिन का चित्र अपनी विविधता में अनेक व्यक्तियों और घटनाओं पर अपना प्रकाश अनेक रंगो और कोणो से डालता है। ग्रामिण संस्कृति की प्रतीक भक्तिन के माध्यम से लेखिका ने ग्रामिण समाज चलनेवाली प्रतिव्दंव्दिताओं, शोषण और स्वार्थ की सूक्ष्मतम प्रक्रियाओं तथा पारिवारिक संघर्ष की विभिन्न मुद्राओं का सुंदर चित्र अपनी व्यंगात्मक शैली में खींचा है सारा परिवेश साकार हो उठता है। " पाँच वर्षे की आयु में उसे हंडिया ग्राम के एक गोपालक की सबसे छोटी पुत्रवधू बनाकर पिताने शास्त्र से दो पग आगे रहने की ख्याति कमाई और नौ वर्षीया युवती का गौना देकर विमाता ने, विना माँगे पराया धन लौटाने वाले महाजन का पुण्य लुटा। पिता का अगाध प्रेम के कारण ईष्यालु और संपत्ती रक्षा में सतर्क विमाता ने उनके मरणान्त रोग का समाचार भेजा। जब वह मृत्यू की सूचना बन चूका

था। रोने-पिटने के अपशकून से बचने के लिए सास ने भी कुछ न बताया। बहुत दिनो से नैहर नही गई, सो जाकर देख यही कहकर और पहना उठाकर सास ने उसे विदा कर दिया। उसके पैरों मे जो पंख लगा दिए थे, वे गाँव की सीमा में पहुचँते ही झड गऐ । 'हाय लछमीन अब आई की 'अस्पष्ट सहानुभूति दृष्टियाँ उसे घर तक ठेल ले गई। पर वहाँ न पिता का चिन्ह शेष था, ना विमाता के व्यवहार में शिष्टाचार का लेश था। दु:ख और अपमान से वह उस घर में उल्टे पैरों ससुराल लौट पड़ी। सास को खरी-खोटी सुनाकर विमाता पर आया हुआ क्रोध शान्त किया और पति के ऊपर गहने फेंक-फेंक कर उसने पिता के चिर वियोग की मर्म व्यथा व्यक्त की।[२]"

भक्तिन के द्वारा एक ऐसी नारी की व्यथा गाथा लिखी गई जो जन्म से ही अपार वेदनाएँ, अभाव को सहती आई है, पर कभी भी अपना मस्तक नहीं झुकाया है। बचपन में माँ मर गई, विमाता ने कष्ट दिया, कम उम्र में विवाह हो गया, कोई पुत्र बिना दिए पति भी स्वर्गवासी हो गया । अनेक युवकों ने उसके वैधव्य को बदलना चाहा पर 'लछमिन' हठी की पक्की थी। बड़ी लड़की विधवा हो गई, छोटी लड़की को गाँववालों की धूर्तता भरी शरारत के कारण एक नशेबाज के साथ ब्याह देना पड़ा । लगान टूट जाने के कारण भक्तिन को शहर आकर लेखिका की सेविका बनना पड़ा। भक्तिन में सामंती संस्कार और विचारों से युक्त थी। सभी मानवीय संवेदनाओं से ओत-प्रोत दिखाई गई है। वह छुआछूत से डर से अपना खाना बनाकर ऊपर रख देती । बाद में होस्टल की लड़कियों की सेवा करती है। वह मालकिन की सेवा में तत्पर थी। हनुमान की सेवा की तरह स्वामी भक्ति आजकल के युग में संदिग्ध है। लेखिका को दोष भी गुणों के रूप में दृष्टि गोचर होते हैं । महादेवी वर्मा ने कूछेक घटनाओं और बिम्बो को संगठित करके, उसे उभारने का प्रयास किया है। उसे मार्मिक और प्रांजल बनाने के लिए व्यंग का सहारा लिया है।

'चीनी फेरीवाला' यह रेखाचित्र स्मृति की रेखाएँ में संकलित है। एक अमर रचना के रूप में स्वीकृत रेखा चित्र है। प्रस्तुत रचनामें एक चीनी व्यक्ति के जीवन में आयी विभिन्न आपदाओं को महादेवी वर्माने इस रेखाचित्र में प्रस्तुत करने का प्रयास किया है। चीनी व्यक्ति के जीवन में एक के बाद एक अनेक समस्या आने लगती है। वह मानवीय मूल्यों को साथ लेकर जीवन गुजारने का प्रयास भी करता रहता है।

चीनी फेरीवाला महादेवी वर्मा को अपनी बहन और निजी जीवन की करुण आत्मकथा सुनाता है। परिणामत: करुणा भरे स्वर मार्मिक हो उठे, यह स्वाभाविक ही नहीं, अनिवार्य भी है। उसमें एक दृश्य वह है जब पिता की मृत्यु को न समझ सकने वाला बच्चा अपनी अबोध बड़ी बहन से पिता के पास पहुंचँने का मार्ग पूछता है और बहन के बड़े-बड़े आँसुओं को देखकर घबरा जाता है। उसे भय होता है की संभवत उसकी बहन कहवा दे न पाने के कारण पिता के पास नहीं ले जा रही अतः कहता है कि वह तो पिता को देखना चाहता है।

करुणा और सामाजिक पशूता का अन्य उदाहरण देखने को मिलता है, विमाता द्वारा उसकी फूल सी कोमल और किशोर बहन को व्यभिचार के लिए तैयार करता और आधी रात को अत्यंत क्लांन्त स्थिति में वापस आने पर उसके पर्स को छीन लेने की घटना है जिसमें फेरीवाले की बहन की कथा अपने भाई के मस्तक पर मुख्य रखकर स्तब्ध हो जाने से अपनी चरम सीमा तक मुखरित हो उठती है। महादेवी वर्मा सही नारी मनोविज्ञान के अतिरिक्त नारी वेदना का जो व्यापक परिचय उन्हें है, उसने उसके रेखाचित्रों को एक ऐसी मानवीय भूमिका प्रदान कर दी है। जो हमें अपने आस-पड़ोस परिवेश को पुनः पुनः देखने और उनका पुनर मूल्यांकन करने को बाध्य विवश करती है। 'चीनी फेरीवाला' अपनी बहन को खोजने घर से निकल पड़ने पर जिन विषम स्थितियों में पड़ गया है, उन्हें पढ़कर मुझे डिंकिन्स के उस अमर पात्र की याद आ जाती है, जो गिरहकटों और जयराम पेशा लोगों के चक्कर में फस गया था। यहां एक बात स्पष्ट होती है कि सब के जुठे भोजन को बिल्ली के साथ मिलकर खाने में वह वेदना नहीं है जो इस बच्चे युवक के संतप्त मानस में हर समय घुमडणे वाले रोदन और प्रत्यक्षण अपमानित होते रहने में है। इतना संघर्ष झेल कर भी वह ईमानदार बनना चाहता है और अपने देश से पुकार आने पर अपना सारा कपड़ों का गट्ठर लेखिका को बेचकर अपने देश की रक्षा के लिए जाने में देरी नहीं करता। इससे स्पष्ट हो जाता है कि सारे संस्कार उसके व्यक्तित्व के सर्वोत्तम को मृतक नहीं बना सके। मानवतावादी दृष्टिकोण के कारण ही महादेवी वर्मा इन तत्वों को खोजने में सफल हुई है। महादेवी वर्मा का कवी रूप शैली में तो मुखरता पाता ही रहा है किंतु 'चीनी फेरीवाला' रेखाचित्र में तो महादेवी वर्मा की करुणा की झलक साकार प्रतीत हुई है।

'चीनी फेरीवाला' जीवन को एक सुंदर बनाने का प्रयास हमेशा करता रहा है लेकिन जीवन को खत्म करने का विचार कभी नहीं किया है। यह बड़ी चीनी फेरीवालों व्यक्ति के जीवन की एक महानता है। अंत में चीनी फेरीवाले व्यक्ति के जीवन में दो इच्छाएँ थी- एक ईमानदार बनने की और दूसरी बहन को ढूंढ लेने की। लेकिन इमानदार बनाना उसके हाथ में था, वह ईमानदार बना। लेकिन बहन को मिलने के लिए वह भगवान बुद्ध से प्रार्थना करता रहा।[३] "मानव मूल्यों को ध्यान में रखकर सभी जीवन की आपदाओं को चक्का चूर कर दिया है और पूरे मानव प्राणियों को दिखाया है कि मनुष्य किसी दुख को ना डरते हुए अपने जीवन को खत्म नहीं करना है। तो मानव मूल्यों को ध्यान में रखते हुए बड़े साहस और निर्भीकता के साथ जीवन हमें गुजारना है।

महादेवी वर्मा लिखित ठकुरी बाबा रेखाचित्र में जो रूप सामने खड़ा होता है उसकी तुलना बेनीपुरी के 'बाल गोविंन भगत' से की जाती है। ठकुरी बाबा भगत की तरह दीन-दुनिया के लिए नितांत सुधुवा बने रहे हैं। ठकुरी बाबा कल्पवास करने प्रयाग आते हैं कल्पवास करती लेखिका की झोपड़ी में रहने का अवसर प्राप्त करके उनकें परिचित क्षेत्र में स्थाई सदस्य बनजाती हैं। लेखिका उनमें निवसित कवि, परोपकारी, भक्त, सहृदय और जगत के प्रत्येक पदार्थ को सजिव माननेवाली विशेषताओं के साथ-साथ पृथ्वी के साथ उनके अटूट राग को भी उद्घाटित करने में समर्थ है।

ठकुरी में जड़ताजन्य भावुकता अधिक है जब कि बालगोविंन में विवेक जन्य तरलित कर्मशक्ति ठकुरी पुत्री के लिए खोजे गए पति के विवाहपूर्ण अंधे हो जाने पर भी पुत्री को उसे बांधकर 'वचन भंग' के पातक से बच जाने पर संतुष्ट है, जबकि बेनीपुरी की 'माटी की मूरते' का अमर पात्र बाल गोविंन भगत विधवा पुत्रवधू को उसकी हजार चिरौरियो के बाद भी अपनी सेवा में न रखकर उसके पुनर्विवाह की व्यवस्था कर देता है और स्वयं एकाकी रहकर जीवन-नैया रेवाता है। ठकुरी समेटने में और भगत बिखरने में अपनी मुक्ति देखते हैं यही नहीं कि दोनों में यह विषम वृतियाँ ही रही हो, समान वृत्तीयाँ भी होंगी। किंतु उनमें न होने का नहीं है। वरन रेखा चित्रकारोंद्वारा उनके प्रति अपनाए गए दृष्टिकोण का है।

महादेवी वर्मा ठकुरी का विश्लेषण करते करते ग्राम्य और नागरिक समाजों की तुलना करती है, और बताती है- "मैंने उनसे अधिक सहृदय व्यक्ति कम देखे हैं। यदि वह वृद्ध यहाँ न होकर हमारे बीच में होता तो कैसा होता, यह प्रश्न मेरे मन में अनेक बार उठ चुका है। वह कहती है कि इन दोनों समाजों का अंतर मिटा सकना सहज नहीं उनका बाहय जीवन दीन है और हमारा आंतरिक जीवन रिक्त । उस समाज में विकृतियाँ व्यक्तिगत है, पर सद्भाव व सामूहिक रहते हैं। हमारी दुर्बलताएँ समष्टिगत है, पर शक्ति वैयक्तिक की मिलेगी।[४]" महादेवी वर्मा की अपेक्षा बेनीपुरी की दृष्टि से अधिक व्यापक है जो इस प्रकार व्यक्तियों को बाँटकर नहीं देखती। बेनीपुरी का 'भगत' व्यक्ति और समाज एक साथ है, उसमें सद्भाव और शक्ति व्यक्ति स्तर पर रहते हुए भी व्यक्ति तक सीमित नहीं रह पाती, उन्हें सामाजिक बनना ही पड़ता पड़ता है। सामाजिक रूढ़ियों को तोड़ने में उसकी उग्रता से अग्रसर है जिस प्रकार वैयक्तिक सीमाओं को विस्तृत करने में।

'स्मृति की रेखाएं' में से गुंगीयाँ एक सफल रेखाचित्र है। गुंगीयाँ की ममता भरी पुत्र वियोग की कथा सामने आती है। गुंगीयाँ गूंगी है, बहरी नहीं यह उसका दुर्भाग्य है। माँ-बाप ने उससे जिसका विवाह किया उसी से उसकी छोटी बहन को ब्याह दिया; अतः गुंगीयाँ जीवन भर माँ-बाप के घर रही । बहन के घर जाने पर उसका पुत्र हुलासी गुंगियाँ को बहनोई के अनुरोध पर ग्रहण करना पड़ा। लड़का समझदार था पर अनेक समस्या और आग्रहोंका शिकार हुआ। और अंत में एक साधु-समाज उसे अपने साथ भगा ले गया गुंगीयाँ जीवन भर उसके लिए तड़पती रही। लेखिका ही मित्र ने कलकत्ता से एक अन्य नौकर का पत्र और दस रूपए का मनीआर्डर गुंगीयाँ के संतोष के लिए भिजवाया गुंगीयाँ उसी को सर्वस्व मानकर एकदिन अपने पुत्र के खिलौने आदि के साथ जीवन यात्रा समाप्त कर गई। समाज अपाहिजों और दुखियों पर अधिक विपत्ति ढाता है, यह निर्विवाद है। यह करूण गाथा मानव मन को अधिक सहानुभूति पूर्ण बनाने में समर्थ तो है ही, परंतु समाजशास्त्रियों के लिए एक बड़ी चुनौती भी पेश करती है ।

महादेवी वर्मा अपना व्यंग का अस्त्र अपने हाथ से नहीं जाने देती। उन्हें ऐसे धर्मचार्यों की पोल खोलने में विशेष आनंद आता है। "तीन-चार किशोर शिष्य उनकी सेवा में दिन-रात एक किए रहते थे। उनमें कोई कौपीनधारी था, कोई अंगोछा लेपेटे घूमता था। कोई मुण्डित सिर था। किसी को नकली नई जटा सिर से खिसक-खिसक जाती थी। कोई उनके लिए प्रसाद लाते बीच में थोड़ा चख लेता था और कोई चिलम भरते-भरते एकदम लगाए विना न रहता। गाँव के कुतूहली लड़के बाबा जी को घेरे रहते थे।[५]" बाबा जी की सेवा करने वाले भक्तों का चित्र भी कम मनोरंजक नहीं है। "किसी को बुढौती में पुत्र चाहिए किसी को अधिक धन की प्राप्ति। कोई अपने पट्टीदार को हराना चाहता था। कोई अपने सगे भाई को विरक्त करने के लिए उच्चाटन मंत्र माँगता था। कोई किसी को वश में करने के साधन का जिज्ञासु था। कोई बिना औषधि के ही रोगमुक्त होने की याचना करता था।[६] "गुंगीयाँ के रूप में एक सजिव मातृत्व हमारे सामने आता है। "वह नया खिलौना देखते ही खरीद लात और पिटारी में सँभालकर रख देती। नया कपड़ा देखने ही हुलासी के नाप का कुर्ता सिलवा लेती और अपने काठ के संदूक में घर देती। हुलासी को अच्छी लगने वाली मिठाईयाँ देखने सी मोल लेती और सीके पर रख जाती कभी-कभी रात के सन्नाटे में द्वार खोलकर किसी के आने की आहट सुनती।

इस प्रकार की मनोदशा वाली नारी शाश्वत मातृत्व की प्रतीक के रूप में हमारे साहित्य की स्थाई निधि, बनकर जीती चली आई है। कौशल्या और यशोदा की परंपरा में गुंगीयाँ का स्थान महत्व रखता है।

'स्मृति की रेखाएं' अपनी कलात्मकता में एक ऐसी पूर्णता लिए हुए हैं जो हिन्दी की अपनी एक विशेषता है। यदि यह रेखाचित्र महादेवी वर्मा जैसी भावूक कवियत्री ने न लिखे होते तो निश्चित रूप से उनका रूप अधिक बौध्दीक तथा चौंकाने वाला होता। उपर्युक्त चित्रों में न केवल व्यक्ति वरन सारा परिवेश ही उठ कर खड़ा होने लगता है।

उपर्युक्त विवेचन में स्पष्ट किया जाता है कि छायावादी कवयित्री महादेवी वर्मा जी ने रेखा चित्रों के माध्यम से समाज जीवन और पुरुष के चरित्र पर प्रकाश डाला है।

संदर्भ सूची-

1) स्मृति की रेखाएँ - महादेवी वर्मा- पृ.०५
2) वही- पृ.०७
3) गद्य अमृत –(चीनी फेरीवाला) -महादेवी वर्मा –पृ.२८
4) स्मृति की रेखाएँ -महादेवी वर्मा- पृ.३४
5) वही- पृ.१३६
6) वही- पृ.१३८
7) महादेवी वर्मा के रेखाचित्र- डॉ. माखनलाल शर्मा

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.4 No.25 July-Aug 2023

आदिवासी और खेल झारखंड राज्य के विशेष संदर्भ में

डॉ शाहनवाज कुरैशी
सीएम स्कूल ऑफ एक्सीलेंस, बरियातु, रांची (झारखंड)
Corresponding Author- डॉ शाहनवाज कुरैशी
Email- shahnawazquraishi@yahoo.com
DOI- 10.5281/zenodo.8242505

सारांश :

खेल मानव जीवन का एक महत्वपूर्व अंग है, लेकिन आदिवासी समुदायों के आम जनजीवन का अभिन्न हिस्सा है. झारखंडी कहावत है-सेनगे सुसुन काजिगे दुरंग अर्थात चलना ही नृत्य है और बोलना ही संगीत है. प्रसिद्ध नागपुरी भाषाविद् डॉ गिरिधारी राम गौंझू के अनुसार नागपुरी समाज में नृत्य को खेइल या खेलेक (खेलना) भी कहा जाता है. ग्रामीण क्षेत्रों में खेल के प्रति जुनून है. आखेटक युग के कुशल शिकारी आदिवासी निशाना लगाने में अचूक होते हैं. टाटा आर्चरी अकादमी, जमशेदपुर से निकले दर्जनों अंतरराष्ट्रीय तीरंदाज इसका उदाहरण है. महिला हॉकी में झारखंड के खिलाड़ियों ने अंतरराष्ट्रीय स्तर पर परचम लहराया. राजकीय बालिका प्लस टू उच्च विद्यालय, रांची स्थित हॉकी सेंटर से ही पांच दर्जन से अधिक खिलाड़ियों ने राष्ट्रीय-अंतरराष्ट्रीय स्तर पर अपनी उपस्थिति दर्ज करायी. देश की जनसंख्या में आदिवासी समाज का प्रतिनिधित्व भले 8.61 प्रतिशत (2011 की जनगणना) हो, लेकिन खेल जगत में आदिवासी खिलाड़ियों की भागीदारी इससे काफी अधिक है. झारखंड के एसपीजी मिशन की टीम ने प्रतिष्ठित बेटन कप हॉकी टूर्नामेंट 1897, 1898, 1902, 1903, 1906 और 1907 में जीत कर तहलका मचा दिया. मजेदार बात यह थी कि ईसाई मिशनरी की इस टीम में माली, बावर्ची, धोबी, सफाईकर्मी, बढ़ई आदि शामिल थे.

विशिष्ट शब्द : जनी शिकार, खस्सी टूर्नामेंट, टॉप्स, बेटन कप, बरियातु हॉकी सेंटर, निक्की प्रधान

भूमिका :

झारखंड के दक्षिण-पश्चिम में स्थित है सिमडेगा. एक छोटा सा नगर. दक्षिण में उड़ीसा और पश्चिम में छत्तीसगढ़ से घिरा. 70 फीसदी अनुसूचित जनजाति आबादी, जो राज्य में सबसे ज्यादा आदिवासी बहुल जिला है. महज 6.6 प्रतिशत आबादी शहरी है. बोलबा प्रखंड के कसीरा बलियाजोर गांव की रहनेवाली सुमराई टेटे के नन्हें हाथों ने केंदु और बांस के बने स्टीक को थाम हॉकी का ककहरा सीखा. (1) शुरुआत मनोरंजन से भले हुई, लेकिन जल्द ही जुनून में तब्दील हुआ. पैरों में जूते नहीं होने का कोई गम नहीं. आने-जाने के किराया तक का लाले. मकान मिट्टी के लेकिन हौसले बहुत ऊंचे व इरादे चट्टानी थे. 1990 में किस्मत ने करवट ली. अंतरराष्ट्रीय हॉकी कोच नरेंद्र सिंह सैनी व पूर्व जिला खेल पदाधिकारी रॉबर्ट किस्पोट्टा की पारखी नजर ने हीरे को तलाश कर उसे राजकीय बालिका उच्च विद्यालय, रांची स्थित राज्य हॉकी प्रशिक्षण केंद्र लेकर आ गये. तब पहली बार उन्हें 80 रुपये का हॉकी स्टीक मिला. टेनिस जूते भी नीचे से फटा होता, लेकिन नये खरीदने को पैसा नहीं होते. टर्फ शू का दीदार तक नहीं हुआ था. वही सुमराई 1995-2006 तक नियमित रूप से भारतीय सीनियर हॉकी टीम की हिस्सा रही.100 से अधिक अंतरराष्ट्रीय मैच. कप्तानी का गौरव भी प्राप्त हुआ. बाद में राष्ट्रीय टीम की कोच भी बनी. 2017 में ध्यानचंद लाइफटाइम अचीवमेंट अवॉर्ड हासिल करनेवाली देश की पहली महिला हॉकी खिलाड़ी बनी. संघर्ष की यह गाथा टेटे तक सीमित नहीं है. अपितु झारखंड के अधिकांश आदिवासी खिलाड़ियों को इन परिस्थितियों से गुजरना पड़ता है. झारखंड सिर्फ खनिजों की रत्नगर्भा भूमि नहीं है, बल्कि यहां प्रतिभाशाली जनजातीय खिलाड़ियों की भरमार है. फीफा अंडर-17 महिला विश्व कप फुटबॉल में पहली बार भारत ने भाग लिया. भारत की कप्तानी राज्य के गुमला जिले के बिशुनपुर प्रखंड के बनारी गोर्राटोली गांव की अष्टम उरांव ने की. टीम में अष्टम के अलावा नीलू लिंडा, अंजलि मांडा, अनिता कुमारी, पूर्णिमा कुमारी व सुधा अंकिता तिर्की शामिल थी. अष्टम के घर में बिजली व टीवी तक नहीं. गांव

जाने के लिए पक्की सड़क भी नहीं. आनन-फानन में गांव तक पक्की सड़क अष्टम के नाम पर बनायी गयी. विडंबना रही कि उसी सड़क निर्माण में उनका माता-पिता भी दिहाड़ी का काम किया. उपायुक्त गुमला की पहल पर उनके घर टीवी सेट व इनवर्टर लगाया गया. गुमला जिला प्रशासन ने अष्टम को सावित्रिबाई फुले किशोरी समृद्धि योजना का ब्रांड एंबेसडर बनाया. गांव में उनके नाम पर स्टेडियम बनाने की घोषणा भी की गयी. गत वर्ष कुवैत में संपन्न चौथे एशियन अंडर-18 एथलेटिक चैंपियनशिप में झारखंड की आशा किरण बारला ने 800 मी. दौड़ में देश को स्वर्ण पदक दिलाया. इस वर्ष खेलो इंडिया यूथ गेम्स में 800 मीटर में फिर स्वर्ण पदक जीता. आशा गुमला जिले की कामडारा की अत्यंत गरीब परिवार की हैं. उनके घर में शौचालय तक नहीं है. दिसंबर 2022 में आयोजित तृतीय ब्लाइंड टी-20 वर्ल्ड कप की चैंपियन भारतीय टीम में रांची के सुजीत मुंडा भी शामिल थे. सुजीत बेहद गरीब परिवार से हैं. उनके तीन भाई मजदूरी करते हैं. उपलब्धियों से भरे ऐसे सुनहरे अध्याय की संख्या सैकड़ों में है.

शोध प्रविधि :

प्रस्तुत शोध-आलेख विश्लेषणात्मक एवं वर्णात्मक प्रविधि का है. शोध कार्य के लिए प्राथमिक एवं द्वितीय दोनों ही स्त्रोतों का इस्तेमाल किया गया है. प्राथमिक स्त्रोत में अंतरराष्ट्रीय खिलाड़ियों, खेल विभाग से जुड़े सरकारी अधिकारियों एवं विभिन्न खेल संघों के पदधारियों से साक्षात्कार किया गया. द्वितीय स्त्रोत के रूप में पुस्तकें एवं विभिन्न पत्र-पत्रकारियों में प्रकाशित सामग्रियों का उपयोग किया गया है.

तथ्य विश्लेषण :

अधिकतर आदिवासी ग्रामीण इलाके में ही रहते हैं. **(2)** आदिवासी समाज अभी भी दुर्गम क्षेत्रों में रहते हैं. **(3)** इन्हीं इलाके में झारखंड के आदिवासी समाज को पहला स्टार जयपाल सिंह मुंडा के रूप में मिला. संत पॉल्स स्कूल, रांची में प्रधानाध्यापक कैनन कॉसग्रेव उन्हें अपने साथ इंग्लैंड ले गये. जहां जयपाल सिंह हॉकी के एकमात्र भारतीय ऑक्सफोर्ड ब्लू खिलाड़ी थे.**(4)** वे फुटबॉल, क्रिकेट और टेनिस के भी अच्छे खिलाड़ी थे. 1928 एम्सटर्डम ओलंपिक में पहली बार स्वर्ण पदक जीतने वाली भारतीय हॉकी टीम के कप्तान वही थे. उन्हें ऑक्सफोर्ड हॉकी एसोसिएशन का सम्मानित सदस्य भी बनाया गया. **(5)** अंतरराष्ट्रीय स्तर पर झारखंड के आदिवासी खिलाड़ियों ने सुनहरे अध्याय में नये कीर्तिमान रचते रहे. इसमें माइकल किंडो (1972), सिलबानुस डुंगडुंग (1980), मनोहर टोपनो (1984), अजीत लकड़ा (1992), निक्की प्रधान (2016, 2021), सलीमा टेटे (2021) शामिल है. 1980 मास्को ओलंपिक में भारत ने अंतिम बार ओलंपिक हॉकी में स्वर्ण पदक जीता. टीम में सिमडेगा के सिलबानुस डुंगडुंग भी शामिल थे. हाल के दिनों में निक्की प्रधान ने 2-2 ओलंपिक खेलों में देश का प्रतिनिधित्व करनेवाली झारखंड की पहली महिला हॉकी खिलाड़ी बनने का सौभाग्य प्राप्त किया.

19वीं शताब्दी में 1845 ई. में ईसाई मिशनरियों का झारखंड में प्रवेश हुआ. कुछेक वर्ष बाद ही 1857 के विद्रोह में उन्हें स्थानीय स्तर पर विरोध का सामना करना पड़ा. लोगों से बेहतर संबंध बनाने के लिए उन्होंने खेल का सहारा भी लिया. वैसे भी स्वतंत्रता पूर्व भारत में हॉकी, फुटबॉल, क्रिकिट, टेनिस आदि खेल प्रचलित थे, जिन्हें अंग्रेज खेलते थे और इसमें उनकी रुचि थी. **(6)** ब्रिटिश काल में छोटानागपुर के प्रथम बिशप जेसी ह्विटली के पुत्र एडवर्ट हैमिल्टन ह्विटली ने रांची में ऐंग्लिकन चर्च से जुड़े लोगों की एक टीम बनाकर बेटन कप में एसपीजी मिशन, रांची के के नाम से भाग लिया. टीम में माली, बावर्ची, धोबी, सफाईकर्मी, बढ़ई आदि शामिल थे. वरिष्ठ खेल पत्रकार सुभाष डे के अनुसार चैंपियन टीम के गोलकीपर नहेमिया मिंज पेशे से बढ़ई, साधो कच्छप बावर्ची, ईश्वरी प्रसाद मिंज उनके व्यक्तिगत सेवक और प्रभु शरण डाडेल माली के रूप में नियुक्त थे. आप फिल्म लगान में भुवन की टीम से इसकी तुलना कर सकते हैं. टीम ने 1897, 1898, 1902, 1903, 1906 और 1907 में बेटन कप पर कब्जा जमा कर छोटानागपुर की आदिवासी प्रतिभा से देश को रू-ब-रू कराया. टीम ने कुल छह बार कप जीता और तीनों बार लगातार चैंपियन.सलीमा टेटे, ब्यूटी डुंगडुंग, संगीता कुमारी सरीखे खिलाड़ी इस दास्तां को आगे बढ़ा रही है. वास्तव में आदिवासी युवकों में नैसर्गिक रूप से खेल प्रतिभा कूट-कूट कर भरी होती है. जरूरत है उसे सही ढंग से तराशने की. आदिवासी खिलाड़ियों ने हॉकी, एथलेटिक्स और तीरंदाजी में विशेष रूप से उपलब्धियां हासिल की है. तीरंदाज पूर्णिमा महतो, झानो हांसदा, धाविका पुष्पा हस्सा, विजय नीलमणि खलखो, फुटबॉलर सुधीर तिर्की, बैडमिंटन खिलाड़ी विंसेंट तिर्की, मुक्केबाज एंथ्रास लकड़ा ने भी अपनी अमिट छाप छोड़ी है. लक्ष्मीरानी मांझी एक अंतरराष्ट्रीय तीरंदाज हैं. रियो ओलंपिक में वह दीपिका कुमारी, बोम्बया

देवी के साथ टीम इवेंट में भाग लिया. वह संथाल जनजाति से संबद्ध है.

खिलाड़ियों को प्रोत्साहित करने के लिए झारखंड सरकार ने झारखंड खेल नीति (2007) के 15 वर्षों बाद गत वर्ष झारखंड खेल नीति (2022) पारित किया है. झारखंड खेल प्राधिकरण (साझा) की स्थापना 2006 और खेल अकादमी की स्थापना 2012 में हुई. **(7)** राज्य में खेल प्रशिक्षण के लिए 36 आवासीय तथा 86 डे-बोर्डिंग क्रीड़ा प्रशिक्षण केंद्र संचालित है. पांच वर्षों के लिए बनायी गयी इस नीति में खेल संस्कृति को बढ़ावा देना मुख्य ध्येय है. प्रत्येक गांव में सिद्धो-कान्हू युवा खेल क्लब,जिला स्तर पर आवासीय खेल परिसर का निर्माण, एकलव्य सेंटर ऑफ एक्सलेंस की स्थापना व पारंपरिक खेलों को प्रोत्साहन का लक्ष्य रखा गया है. राज्य में खेल विश्वविद्यालय की स्थापना, खिलाड़ियों को छात्रवृति, पेंशन और सम्मान राशि दी जायेगी.ओलंपिक स्वर्ण जीतने पर दो करोड़, रजत में एक करोड़ व कांस्य में 75 लाख का प्रावधान है.

इसके अलावा खेल मंत्रालय, भारत सरकार की खेलो इंडिया एवं एक भारत श्रेष्ठ भारत (ईबीएसबी) कार्यक्रम द्वारा ग्रामीण व आदिवासी खेलों को प्रोत्साहित किया जा रहा है.**(8)** खेलों इंडिया के तहत स्पोर्ट्स फॉर वीमेन योजना के तहत महिलाओं को विभिन्न खेलों के लिए प्रोत्साहित किया जा रहा है. राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 द्वारा स्कूल-कॉलेजों में खेल को पाठ्यक्रम में अनिवार्य रूप से शामिल किया गया है. टॉप्स (टारगेट ओलंपिक पोडियम योजना) का सपना साकार करने में आदिवासी खिलाड़ी दक्ष हैं.

निष्कर्ष :

ग्रामीण भारत असाधारण प्रतिभा का पॉवरहाउस है. शारीरिक बनावट, अत्यंत परिश्रमी, अनुशासनप्रिय, सहनशीलता व जूनून के बल पर झारखंड के आदिवासी खिलाड़ियों ने अंतरराष्ट्रीय स्तर पर देश का नाम रोशन किया है. आधुनिक खेलों में विशेषकर हॉकी व तीरंदाजी आदिवासियों के जीवन में रचा-बसा है. सुदूर ग्रामीण इलाके में भी हॉकी, फुटबॉल के खस्सी टूर्नामेंट बड़े पैमाने पर आयोजित किये जाते हैं. द्रोणाचार्य अवॉर्ड (2017) से सम्मानित अंतरराष्ट्रीय कोच नरेंद्र सिंह सैनी ने 65 से अधिक अंतरराष्ट्रीय खिलाड़ी देश को दिये. उनका कहना है कि आदिवासी खिलाड़ियों में नैसर्गिक प्रतिभा होती है. प्रशिक्षण के बाद उसमें जबर्दस्त निखार आता है और अंतरराष्ट्रीय स्तर पर वे चमक उठते हैं. अर्जुन व द्रोणाचार्य पुरस्कार से सम्मानित संजीव कुमार सिंह लम्बे समय तक टाटा आर्चरी एकेडमी से जुड़े रहे. उनके अनुसार तीरंदाजी व हॉकी आदिवासियों के खून से जुड़ा है. आदिवासी समर्पित व प्रतिभाशाली समुदाय है. जिस खेल को वे चुनते हैं, उसमें आगे जाने की चाह होती है. फेडरेशन ऑफ इंडियन चैम्बर ऑफ कॉमर्स एंड इंडस्ट्री की रिपोर्ट (201) के अनुसार भारत में 62 प्रतिशत युवा विभिन्न खेलों में रुचि तो रखते हैं, लेकिन उनमें से सिर्फ एक प्रतिशत ही सक्रिय रूप से खेलों में भाग लेते हैं. यह भी सच है कि अंतरराष्ट्रीय स्तर पर चमकनेवाले भारत के 80 प्रतिशत से अधिक जूनूनी खिलाड़ियों की जड़ें गांव से जुडी है. जहां प्रतिभाएं कूट-कूट कर भरी है. राजधानी रांची के हुटूप, ओरमांझी में अमेरिकी फ्रांज गास्टलर (Franz Gastler) ने 2008 में स्थानीय आदिवासी लड़कियों को फुटबॉल का प्रशिक्षण देना शुरू किया. बाल विवाह, मानव तस्करी व ड्रॉप आउट की समस्या को लेकर युवा (Yuwa) ने यह प्रशिक्षण प्रारंभ किया. कुछ वर्षों में ही आठ आदिवासी लड़कियों व दो लड़को ने स्पेन जाकर फुटबॉल की बारीकियां सीखी. Real Sociedad में खेलने का मौका मिला. 2015 में युवा स्कूल शुरू किया गया. जहां खेल के साथ अंग्रेजी विशेष रूप से सिखायी जाती ही. अब आवासीय स्कूल बनाने की तैयारी चल रही है. 2013 में आनंद प्रसाद गोप ने भी इरबा में 15 लड़कियों को लेकर फुटबॉल का प्रशिक्षण शुरू किया. आज छह गांवों में 250 खिलाड़ियों को प्रशिक्षित किया. राष्ट्रीय स्तर की प्रतियोगिताओं के अलावा यहां की लड़कियां डेनमार्क, रूस और इंग्लैंड जाकर भी देश का प्रतिनिधित्व कर चुकी हैं. खूंटी में हॉकी प्रशिक्षण से जुड़े व ओलंपियन निक्की प्रधान के कोच दशरथ महतो के अनुसार गांवों में गरीबी बहुत है. युवा खेल को कैरियर के रूप में देखते हैं. सिमडेगा में हॉकी प्रतिभाओं को तराशनेवाले प्रतिमा बरवा के अनुसार आदिवासी खिलाड़ी भौगोलिक कारण से बचपन से अत्यंत मेहनती होते हैं. जुझारूपन उनका नैसर्गिक गुण है. हॉकी इंडिया के महासचिव भोलानाथ सिंह भी सहमत हैं कि आदिवासी खिलाड़ियों में अदभुत खेल प्रतिभा होती है. सहनशक्ति के कायल हैं. उनके अनुसार दोपहर की कड़ी धूप में भी बिना विचलित वे सहज रूप से खेल पाते हैं. झारखंड सरकार में खेल निदेशक आइपीएस अधिकारी सरोजनी लकड़ा के अनुसार झारखंड में प्रतिभाओं की कमी नहीं है. आदिवासी खिलाड़ी अनुशासित, मेहनती और शारीरिक रूप से सुदृढ़ होते हैं. झारखंड खेल नीति-2022 में खेल संरचना, खिलाड़ियों की सुविधा, प्रोत्साहन, रोजगार, पेंशन और

सम्मान राशि पर विशेष ध्यान दिया गया है. प्राचीन समय से झारखंड में परंपरागत खेल प्रचलित थे.

वास्तव में झारखंड के आदिवासी खिलाड़ी राष्ट्रीय-अंतरराष्ट्रीय फलक पर अपनी चमक और बिखेरने का माद्दा रखते हैं. जिन क्षेत्रों में खेलों की मूलभूत सुविधाएं पूरी तरह उपलब्ध नहीं है, वैसे स्थानों में खेलों की अपार संभावनाएं छिपी है. अच्छे कोच, अच्छी खुराक और आधुनिक सुविधाओं वाला ट्रेनिंग सेंटर हो. गांव एवं ब्लॉक स्तर पर उन्हें प्रोत्साहन, पंचायत व जिला स्तर पर आधुनिक प्रशिक्षण मिले, तो झारखंड खेलों का हब बन सकता है.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1) कुरैशी, डॉ शाहनवाज : ट्राइबल टैलेंट, ऑउटलुक इंडिया, नयी दिल्ली: 05 दिसंबर,(2022)
2) हसनैन, नदीम : जनजातीय भारत, जवाहर पब्लिशर्स एंड डिस्ट्रीब्यूटर्स, नयी दिल्ली, (2004)
3) नायडू, पीआर : भारत के आदिवासी, राधा पब्लिकेशंस, नयी दिल्ली (1997)
4) पंकज, अश्विनी कुमार : मरङ गोमके जयपाल सिंह मुण्डा, प्रभात प्रकाशन, नयी दिल्ली (2019)
5) किड़ो, संतोष : स्मतृति संस्करण, मरांङ गोमके जयपाल सिंह मुण्डा, सीएस बुक्स, रांची (2018)
6) अग्रवाल, विजय : आजादी के बाद का भारत, किताबघर, नयी दिल्ली (2002)
7) सिंह,डॉ सुनील कुमार : झारखंड एक संपूर्ण अध्ययन, क्राउन पब्लिकेशंस, रांची (2019)
8) कुरूक्षेत्र, प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, नवंबर-2021
9) मुदस्सर, एम : झारखंड के परंपरागत खेल, स्वरूप और नियम, नोशन प्रेस, चेन्नई (2021)

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 7.328**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.4 No.25 **July-Aug 2023**

संगीत आणि योग

प्रा. डॉ. अस्मिता नानोटी
संगीत विभाग प्रमुख, अषोक मोहरकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अड्याळ, ता.–पवनी, जि.–भंडारा
Corresponding Author- प्रा. डॉ. अस्मिता नानोटी
Email- asmitananoti1303@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.8265173

प्रस्तावना–

आजच्या यंत्र युगात आणि जागतिकरणाच्या गदारोळात मानवी जीवनषैली आणि विचारसरणी बदलून गेली आहे त्यामुळे मन, भावना आणि षरीर यांचे संतुलन बिघडले आहे. परिणामस्वरूप अती वेग, यांत्रिकीकरण आणि व्यावहारिकपणामुळे जागतीक पातळीवरील सांगितीक देवाणघेवाण बदलेली दिसून येते. षिकणे आणि षिकविण्याच्या पध्दतीमुळे मन–भावना आणि षरीर या त्रयींमधे सुसुत्रता राहिली नाही. मन–भावना आणि षरीर यात सुसुत्रता आणण्यावर संगीत आणि योगाचे अनुसरण करणे हितावह आहे. संगीत म्हणजे बाह्य धुन आणि सुसंवाद तर योग म्हणजे आंतरिक धुन व सुसंवाद!

संगीत–

गीतम् वाद्यम् नर्तनंच त्रयम् संगीतमुच्यते।

संगीत ह्या एका षब्दातच गीत, वाद्य आणि नृत्य या तिन्ही कलाविश्कारांचा समावेष होतो. या तिहींच्या एकत्रीकरणालाच संगीत असे म्हणतात.

गायन, वादन आणि नर्तन या तिनही वेगवेगळ्या कला असल्या तरी प्रत्येकात या तिनही कलाअंगांचा समावेष असतो. गायनात वादन व नर्तनक्रिया, वादनात गीत व नर्तनक्रिया तर नर्तनात गायन–गीत–वादनादि क्रिया अंतर्भूत असतात. गायनात मूळ कलावंत गात असतांना ताल, लयबध्द बंदिष, वाद्य–संगीताचा आनंद घेतात. बंदिष, पदे, गीत गातांना अर्थभावपरिपोशकता साधली जाते. समेवर येण्याची धडपड, मुद्रा, लडंत, उचित जागी हस्तसंचालन, सुहास्यवदन, सहजता, रंजकता, अंतरंग भाव–भावनांचे प्रतिबिंब असणा–या हावभावादि क्रिया असतात. वादक कलावंत मनात गीत–स्वर गुणगुणत असतात. चिजांचे मनन करत असतात. तालवाद्यांषी लडंत, हावभाव, जुगलबंदीचा आनंद घेतात तर नृत्यात गीत, गायन, वाद्यसंगीताचा उत्तम संयोग असतोच. नृत्यात गीत, वाद्य, कथा, कीर्तन, अभिनय, नाट्य इत्यादिंचा सुमेळ साधला जातो. त्यामुळे संगीताची परिपूर्णता नृत्यात साकारली जाते. अर्थात गायन, वादन, नर्तन ह्या तिनही क्रिया एकमेकांषी निगडितच नव्हे तर एकमेकांत गुंफलेल्या आहेत.

वेदकालापासून संगीताचा महिमा अपरंपार आहे. संगीत हे मनोवेधक, सुंदर, सुखावह व रंजक असते. दुःखी कश्टी लोकांना संगीत हा सुखाचा ठेवा असतो. संगीतामुळे श्रमपरिहार होतो, मानवी जीवनात चैतन्य निर्माण होते. प्रत्येक मानवाला कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे संगीताची आवड, ओढ ही असतेच असते.

संगीताचा उगम केवळ कला म्हणून झाला नसून भाव–भावनांचे प्रकटीकरण करण्यासाठी झाला आहे. संगीतातील गायन, वादन आणि नृत्याविश्कार करण्याचे साधन मानवी षरीर आहे. उत्कृश्ठ संगीत सादरीकरणासाठी सुदृढ षरीराची, षारिरीक षक्तीची आणि सृजनषील बुध्दीची नितांत गरज असते. सुदृढ षरीर व सृजनषीलता ह्या जरी दैवी देणग्या असल्या तरी त्यांना योगिक क्रियांद्वारे प्रयत्नपूर्वत विकसीत करता येतात.

योग–

निव्वळ व्यायाम आणि आसन करणे म्हणजे 'योग' नसून भावनात्मक विचारांचा समतोल राखून एका अनामिक तत्वाषी स्वतःला जोडणे म्हणजे 'योग'! योग हा षब्द 'युज' या संस्कृत धातूपासून आला असून त्याचा अर्थ जोडणे असा आहे. योगाचा खरा अर्थ आत्म्याचे परमात्म षक्तीषी एकरूप होणे होय.

योग ही भारतातील पाच हजार वर्शापूर्वीची ज्ञानषैली असून या जीवनषैलीचा उपयोग करून आजपर्यंत अनेक महापुरुशांनी आपले जीवन सफल केले याची अनेक उदाहरणे आपल्या सांस्कृतिक इतिहासात सापडतात. जनसामान्यांचा असा समज आहे की योग ही एक व्यायाम पध्दती असून त्यामध्ये षरीराकडे विषेश लक्ष दिले जाते व षरीर सुदृढ व रोगमुक्त ठेवले जाते. मात्र योग ही केवळ षारिरीक व्यायाम पध्दती नसून आत्मषुध्दी करून एका अनामिक तत्वाषी स्वतःला जोडून आपले जीवन ज्ञानाच्या प्रकाषाने उजळून जाण्यासाठी केलेली एक विषेश क्रिया आहे, ध्यान पध्दत आहे. या मूळ भूमिकेची बहुतेक लोकांना कल्पना नसल्याने किंवा जाणून न घेतल्याने समाजात योग म्हणजे केवळ व्यायाम हा गैरसमज परसला आहे. त्याच प्रमाणे आणखी एक गैरसमज जनमानसात रुजला आहे की योग हा विषिश्ट लोकांनीच करण्याचा प्रकार आहे.

खरे म्हणजे योग म्हणजे स्वतःला स्वतःची ओळख करून देणारा प्रकार आहे. ज्याप्रमाणे षरीर जीवंत राहण्यासाठी आहाराची आवष्यकता आहे त्याच प्रमाणे आपले षारिरीक व मानसिक स्वास्थ्य सुदृढ राहण्यासाठी योगाची आवष्यकता असते. मनुश्य षरीराषिवाय परमात्मसाधना केवळ अषक्य आहे. आत्मसाक्षात्कार केवळ मनुश्य देहातच षक्य आहे. मानवी षरीर हे परमात्म साधनेचे यंत्र आहे ते कार्यक्षमतेने व व्यवस्थित कार्य करण्यासाठी योगसाधनेची नितांत आवष्यकता आहे.

योगसाधनेने जसे षरीर सुदृढ बनते तसेच त्यातील विविध प्राणायामांच्या प्रकारांच्या अवलंबनाने चंचल मनावर ताबा मिळविता येतो. विचारांवर आपोआप नियंत्रण येते. व्यर्थ विचारांचे नियंत्रण होउन मनामध्ये सषक्त व सकारात्मक विचारांची व्याप्ती वाढते. जीवनाकडे पाहण्याचा दृश्टीकोन बदलत जातो. विष्वात विराजमान सर्वषक्तीमान तत्वाचा परिचय व्हायला सुरुवात होते. मनाची चंचलता कमी झाल्याने एकाग्रता वाढण्यास मदत होते. योगसाधनेमुळे आपल्यात एका प्रचंड षक्तीचे वास्तव्य असून आपल्याला त्याची जाणीव होते व आपल्या जीवनात येणा–या प्रत्येक संकटाला सामोरे जाण्यासाठी आत्मविष्वास जागृत झाल्याषिवाय राहत नाही. योगसाधनेमुळे आपल्यात प्रकट झालेल्या सकारात्मक भाव–भावनांनी षरीर व मन निरोगी तसेच जीवन आनंदी व उत्साही बनते. योगसाधना करणा–या व्यक्तीच्या षरीरातून प्रस्फुटित होणा–या सकारात्मक उर्जेचा त्याच्या सानिध्यात येणा–या लोकांना सुध्दा फायदा होतो. थोडक्यात योग म्हणजे आपल्या सोयीनुसार जेंव्हा वेळ मिळेल तेव्हा आपले मन आणि बुध्दी एकाग्र करुन त्या परमात्म षक्तीची केलेली प्रार्थनाच होय!

योगसाधना ही जरी आध्यात्मिक उन्नतीसाठी असली तरी जीवनावष्यक प्रत्येक पैलूसाठी ही साधना लाभदायी आहे, मग ते विज्ञान असो की कला! संगीत कला सुध्दा त्याला अपवाद नाही. योगाप्रमाणेच संगीताचाही प्राथमिक विकास हा आध्यात्मिक उन्नतीसाठीच झाला आहे. संगीत व योगाची मूलतत्वे आणि परिणाम हे सार्वभौमिक व समान आहेत.

योग आणि संगीत–

योग आणि संगीत या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असून दोन्हीची साधना करण्याची वेळ सकाळचीच आहे. दोन्हींचा आरंभ प्रणवाने म्हणजे ओंकारानेच होतो. प्रा. किरण टाकळकर म्हणतात की, ''योग आणि संगीत या दोहोंच्या माध्यमातून षारिराची विषिश्ट हालचाल होते व ती षरीर आणि मन दोहोंसाठी पूरक आहे''.

कुंडलिनी जागरणात सप्तचक्रभेदन ही योगिक किया आहे. ही सप्त चक्र आपल्या प्राणषरीरात असतात. योगिक क्रियेत ही सातही चक्र महत्वाची आहेत पण यातील तीन चक्र संगीत साधनेच्या दृश्टीने अत्यंत महत्वाची ठरतात–

अनाहत चक्र–

अनाहत चक्राचे स्थान हृदयस्थानी असून आंतरिक सुसंवाद, लयबध्दता, वेळचे भान, चलनातील मार्दवता, स्फूर्ती, भावनिक संतुलन इत्यादि पैलूंच्या विकासासाठी हे चक्र महत्वाचे आहे. सांगितीक दृश्टीने पाहिले तर षरिरात पहिला नाद या चक्रात उमटत असतो त्यालाच अनाहत नाद म्हणतात व नंतर तो गळयातून किंवा वाद्यातून प्रकट होतो. योगिक क्रियेच्या माध्यमातून ह्या चक्राला जागृत केल्यास संगीत गायन किंवा वादनात त्याचा लाभ होतो.

विषुध्द चक्र–

विषुध्द चक्राचे स्थान कंठस्थानी असून भावनिक व वैचारिक प्रकटीकरण, आंतरिक व बाह्य जगाषी सुसंवाद, आवाज सृजनषिलता, आत्मविष्वास इत्यादि पैलू या चक्राच्या उर्जेवर अवलंबून असतात. संगीताचे सादरीकरण व सृजनषिलता ही विषुध्द चक्राच्या विकासावर अवलंबून असते मग तो गायक असो की वादक. योगिक क्रियेच्या माध्यमातून ह्या चक्राला जागृत केल्यास संगीत गायन किंवा वादनात त्याचा लाभ होतांना दिसून येतो.

आज्ञाचक्र–

आज्ञाचक्राचे स्थान भृकुटीस्थानी असून हे चक्र सर्व प्रकारच्या साधनेसाठी महत्वाचे आहे. या चक्राच्या अधिपत्याखाली मेंदूचे व षरीराचे कार्य चालते. श्रवण, ज्ञान, प्रज्ञा, प्रतिभा, कल्पनाविलास, विचारषक्ती, एकाग्रता, विचारषक्ती, तर्क व विष्लेशण षक्ती, स्मृती, षारिरीक व मानसिक संयम, न्युरो मस्क्युलर कोऑर्डिनेषन, वैष्विक उर्जेषी असलेला संवाद ह्या महत्वाच्या गोश्टी आज्ञाचक्राषी संबंधीत आहेत. योगसाधनेने हे चक्र जागृत झाल्यास संगीत साधनेत ह्याचा विषेश लाभ होतो. जसे योगसाधनेने ही तिन्ही चक्र जागृत होउन संगीत कलेसाठी लाभदायी ठरतात त्याच प्रमाणे संगीत साधनेने कळत नकळत ही चक्र जागृत होतात. असे म्हटले जाते की कोणतीही स्वतंत्र योगसाधना न करता गानकोकिळा स्व. लता मंगेषकर यांची कुंडलिनी षक्ती विषुध्द चक्रापर्यंत जागृत झाली होती. म्हणूनच त्यांच्या कंठातून प्रकट होणारे स्वर हे ऐकणा–यास एक दैवी आनंद देउन जातात. संगीतामुळे घडलेल्या योगसाधनेने लताताईना दैवी स्वर तर प्राप्त झालेच पण आरोग्यपूर्ण सुदृढ दीर्घायुश्य सुध्दा लाभले. तेजःपुंज व्यक्तीमत्वाच्या व सुरेल स्वरांच्या धनी असलेल्या लता मंगेषकर ह्या योग आणि संगीत मिलाफाच्या मूर्तीमंत प्रतीक आहेत. म्हणूनच संगीत व योग हे एकमेंकास पूरक आहेत. योगसाधनेने आपसुकच संगीतसाधना घडते तर संगीतसाधनेने आपोआपच योगसाधना होते.

मानवी बुध्दीमत्ता ही मानवी षरीरातील मेंदूच्या अवस्थेवर अवलंबून असते. योगाने व संगीताने आपला मेंदू क्रियाषील होतो हे प्रयोगांती सिध्द झाले आहे. आपल्या मेंदूचे उजवा आणि डावा असे दोन भाग असतात. उजव्या मेंदूचे कार्य सर्जनषिलता, कला, अंतरज्ञान, तर डाव्या मेंदूचे कार्य कारणमिमांसा, निर्णयक्षमता, गणित, षास्त्र, पृथःकरण, भाशा, तर्क आणि रोजची दिनचर्या सांभाळणे होय. फक्त लहानपणीची काही वर्शे आपला उजवा मेंदू सक्रीय असतो नंतर हळुहळु त्याचे कार्य करणे कमी होते. मात्र प्रयोगांती असे सिध्द झाले आहे की संगीत श्रवणाने उजव्या मेंदूची 17 केन्द्रे जागृत होतात. उजवा मेंदू आजन्म कार्यन्वित ठेवण्यासाठी संगीतोपचाराची मदत घेतली जात आहे. थोडक्यात संगीतोपचार म्हणजे ''उजव्या मेंदूचे अभ्यंगस्नान''. आपल्या षरीराच्या एकूण उर्जेच्या 25टक्के उर्जा मेंदू कायन्वित राहण्यासाठी आवष्यक असते. आपलं पूर्ण जीवन जवळपास मेंदूच्या अधिपत्याखाली असते. षरीर कार्यन्वित राहण्यासाठी आपण पौश्टिक आहार घेतो, सुदृढ व निरोगी राहण्यासाठी व्यायाम, योगासने करतो परंतु षरीराच्या प्रत्येक क्रियेसाठी आवष्यक असलेल्या मेंदूसाठी आपण काहीच करत नाही. षरीरातील मेंदू सक्रीय व कार्यन्वित ठेवण्यासाठी योग आणि संगीत दोन्ही लाभदायक आहेत. योग आणि संगीताच्या माध्यमातून ब्रेन प्रोग्रामिंग होते व तदनुसार मनावर परिणाम होउन भावना दृढ होतात. म्हणून रोज किमान अर्धातास तरी योग करणे व किमान 20 मिनिटे तरी संगीत ऐकणे गरजेचे आहे. मानवी व्यक्तिमत्व विकसीत होण्यासाठी संगीताचे खालील प्रमाणे फायदे होतात–

1) संप्रेशण कौषल्य (कॉम्युनिकेशन स्किल) सुधारते.
2) स्मरणषक्तीत वाढ होते.
3) एकाग्रता वाढते
4) रागावर नियंत्रण ठेवता येते.
5) षारिरीक वेदनांवर नियंत्रण ठेवता येते.
6) ताणतणावावर नियंत्रण ठेवता येते.
7) स्ट्रेस हार्मोन्सची पातळी योग्य प्रमाणात राखण्यास मदत होते.

संगीतातील वाद्य वाजविणे, गायन करणे, नृत्य करणे हे तसे पाहता षरीरासाठी एक प्रकारचे व्यायाम म्हणजे योगासनेच आहेत. जसे षरीरस्वास्थ्यासाठी योगासने महत्वाची आहेत तसेच संगीत ऐकणे किंवा गाणे, वाजवणे महत्वाचे आहे. 5 टक्के लोक संगीत तयार करतात आणि 95 टक्के लोक ते ऐकून त्याचा आनंद घेतात, हे कला म्हणून ठीक आहे. पण प्रत्येकाने जसे येते तसे गायले पाहिजे, वाद्य वाजवले पाहिजेत, नाचले पाहिजे. लोक काय म्हणतील हा न्यूनगंड सोडून मुक्तपणे जसे जमेल तसे संगीत अंगीकारले पाहिजे. आवडणारे गाणे ऐकून ते एकांतात गाण्याचा व वाजवण्याचा त्यावर नृत्य करण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यातील स्वर, आलाप, ताना यामुळे आपसुकच योगातील प्राणायाम घडेल, वादन आणि नृत्याने षारिरीक व्यायाम होईल. अषा प्रयत्नांना आपला मेंदू सर्वात जास्त सकारात्मक प्रतिसाद देतो. घरातील मोठ्यांनी गाण्याचा प्रयत्न केला तर मुले सुध्दा लहानपणापासून त्याचा अंगीकार करतील व कळत नकळत योग आणि संगीताचा सर्वांनाच लाभ होईल. पटकन मूड चेंज करण्यासाठी लहानपणी किंवा तरूणपणी आपण जी गाणी गात होतो तीच गाणी ऐकावीत, म्हणावीत. संगीताचा कोणताही वाईट असा साईड इफेक्ट नाही. संगीत आणि त्यामुळे आपसुकच घडणारा योग हे मानवासाठी वरदानच आहे.

संगीतसाधकांसाठी योगसाधना–

सांगितीक क्षमता वाढविण्याच्या दृश्टीकोनातून योगातील काही मोजके प्रकार उपयोगी पडतात जसे– ओंकार साधना, विविध प्रकारचे प्राणायाम, आसन, बंध, मुद्रा. या योगक्रियांमुळे मानवाची जाणीव विकसीत होउ लागते आणि स्थूलातून सूक्ष्माकडे जाण्याचा प्रवास सुरु होतो.

योगसाधनेचा आणि संगीत साधनेचा प्रारंभच ओंकाराने होतो. ओंकार हा साडे तीन मात्रांचा आहे. नादब्रह्माचे प्रकट स्वरूप म्हणजे ओंकार! संगीत षास्त्राप्रमाणे ओंकारात अ, ऊ, आणि म अषा तीन मात्रा असून बिंदूची अर्धी मात्रा घेतली जाते. षेवटची बिंदूची अर्धमात्रा हे 'म' काराचे विस्तारित रूप आहे. बिंदू उच्चारतांना 'म' कार अगोदर खालच्या दिषेला व नंतर वरच्या दिषेला वळवायचे व सर्व सर्व स्पंदन तालूमार्गे मेंदूकडे पाठवून

तिथेच विलिन करायची. ही उच्चार पध्दती योग आणि संगीतासाठी अत्यंत उपयोगी ठरते. जरी ओंकार अनेक प्रकारे उच्चारण्याची पध्दत असली तरी या पध्दतीने उच्चारल्यास योगमार्गातील मूलाधार व स्वाधिश्ठान चक्रांना त्यामुळे गती मिळते व षरीरस्वास्थ्य आणि षारिरीक उर्जा मिळण्यास मदत होते. 'ऊ' या मात्रेचा उच्चार नाभीकमलस्थानी असलेल्या मणिपूर चक्राला गतीषील करतो त्यामुळे चयापचयाचे अवयव असलेल्या जठराचे व ष्वासपटलाचे कार्य सुधारते.'म' या मात्रेच्या उच्चाराने अनाहत व विषुध्द चक्र गतीषील होते. त्यामुळे पूर्वी वर्णन केल्यानुसार या चक्रांच्या अधिपत्याखाली असणारी सर्व क्रिया विकसीत होतात. बिंदू मात्रा ही आपल्या आज्ञाचक्र व सहस्त्रसार चक्राला गती देते त्यामुळे मेंदूची सर्व कार्य विकसीत होतात. बिंदु उच्चारणाच्या अतिसुक्ष्म स्पंदनांमुळे मेंदूतील स्मृतीकेन्द्रे जागृत होउन बोलण्याची व श्रवण केन्द्रे कार्यन्वित व विकसीत होतात. 'अ' आणि
'ऊ' च्या उच्चारणाने उदरातील प्रतिध्वनन केन्द्र (रेझोनेटर्स) षुध्द होतात व आवाजातील गांभीर्य, खोली, वाढते. 'म' कारामुळे छाती, तोंड व गळ्यातील प्रतिध्वनन केन्द्रांची षुध्दी होउन आवाज मुलायम व श्रवणीय होतो.

गायन सुधारणा—यास लाभदायक योगिक क्रिया—

योगात अष्या अनेक क्रिया आहेत ज्यांचा लाभ गायन सुध्दारण्यात होउ षकतो. जसे—

प्राणायाम—

प्राणायाम हा वरवर पाहता ष्वसनाचा व्यायाम वाटतो मात्र संगीताच्या दृश्टीने प्राणायामातील ष्वसनाच्या जाणिवेचे विषेश महत्व आहे. प्राणायामाने जाणिवेचा विस्तार व मनाचे नियंत्रण साधते. ष्वसनाचा लय आणि तालाषी संबंध असल्यामुळे संगीत साधकाला सर्व प्राणायामाचे प्रकार निष्चितच उपयुक्त आहेत.

भस्त्रिका प्राणायामात ष्वसन क्षमतेचा सर्व प्रकारे विकास होतो व दीर्घ किंवा लघु तान घेतांना तसेच तराना गातांना ष्वासावर नियंत्रण साधता येते.

भ्रामरी प्राणायामामुळे आवाजातील गोडवा वाढतो. रेचक किंवा उच्छवासातील नियंत्रण, स्थैर्य, आणि अधिकार प्राप्त होणे हे संगीत साधकाला एक वरदानच आहे जे भ्रामरीने साध्य करता येते.

उज्जयनी बंध—

या योगिक बंधाने संगीत षिक्षण व सादरीकरण करण्यासाठी लागणा—या छातीपासून डोक्यापर्यंत अवयवांचे कार्य सुधारते, विषेशतः कंठस्थानी असलेल्या विषुध्दचक्रावर ताण पडून त्याचे कार्य सुधारते. कंठस्थाने ध्वनी प्रकटनाचे स्थान असल्याने गायनात त्याचा लाभ होतो.

सिंहमुद्रा—

योगषास्त्रातील या मुद्रेमुळे कंठ, घसा, चेह—याचे स्नायु, जीभ, गाल, पडजीभ, टाळू यांचे कार्य विकसीत होते. तसेच ध्वनिनिर्मिती व उच्चारांमध्ये सुधार होतो. विषेश म्हणजे या मुद्रेने विषुध्द चक्राचे कार्य सुधारते ज्यामुळे गायन सुलभ व दर्जेदार होण्यास मदत होते.

थोडक्यात संगीत आणि योग या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत हे सिध्द होते. संगीतसाधकाला योग सहाय्यभूत ठरतो तर योगसाधकाला संगीत. मानवी जीवनात योग आणि संगीताचा योग्य समन्वय साधल्यास मानव निष्चितच एक सुंदर, आनंददायी, उत्साही व निरोगी जीवन जगु षकतो यात षंका नाही.

निश्कर्श—

1) संगीत आणि योग हे एकमेकांस पूरक आहेत.
2) विद्यमान क्षमतांचा विकास आणि सुप्तावस्थेतील क्षमता जागृत व विकसीत करण्यासाठी योगसाधना आवष्यक ठरते.
3) संगीत साधकांनी दिनचर्येत योगसाधनेचा अवलंब करणे श्रेयस्कर आहे.
4) योगसाधनेमुळे संगीत साधक त्याच्या आंतरिक संगीताचा विकास करू षकतो.
5) योगसाधनेने आपसुकच संगीतसाधना घडते तर संगीतसाधनेने आपोआपच योगसाधना होते.
6) आत्मोन्नती हे मानवी जीवनाचे ध्येय संगीत आणि योग यांच्या योग्य समन्वयाने गाठता येणे षक्य आहे.

संदर्भ—

1) संगीत षास्त्र विजयिनी— डॉ. नारायण मंगरुळकर
2) संगीत ते समाधी— डॉ. मनोहर हरकरे
3) योगसाधना व योगचिकित्सा रहस्य— स्वामी रामदेव बाबा
4) मासिक कलाविहार.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.4 No.25 July-Aug 2023

'राज्यपाल हा नामधारी की खरा सत्ताधीश?'

प्रा.डॉ.शिंदे शाम भागवत
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, महात्मा गांधी महाविद्यालय,अहमदपूर
Corresponding Author- प्रा.डॉ.शिंदे शाम भागवत
Email- Shindeshyam345@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.8286885

प्रस्तावना :

केंद्रातील राष्ट्रपती पदाप्रमाणेच राज्यपाल हा कलम 153 नुसार घटकराज्याच्या सांविधानिक प्रमुख आहे. राज्यघटनेतील कलम 154 द्वारा राज्यपाल पदास कार्यकारी अधिकार बहाल केले आहेत. तर 155 नूसार राष्ट्रपती राज्यपालांची नेमणूक करतात. कलम 156 नुसार राष्ट्रपतींची मर्जी असेपर्यत राज्यपाल पदावर राहू शकतात. सर्वसाधारणपणे 5 वर्षासाठी राज्यपालांची नेमणूक केली जाते. राज्यपालांची नियुक्ती व बडतर्फी याबाबत केंद्र शासनाला सर्वाधिकार देण्यात आलेले आहेत. राज्यपालाने केंद्र व राज्य यांच्यात दुवा साधण्याचे काम पार पाडावे ही अपेक्षा असते. संघराज्यीय व्यवस्थेत केंद्र व राज्य यांच्यात दुवा साधण्याचे काम पार पाडावे ही अपेक्षा असते. संघराज्यीय व्यस्थेत केंद्र व घटक राज्ये यांच्यात संवाद साधणारी महत्वाची घटनात्मक यंत्रणा म्हणून राज्यपालपद महत्वाचे आहे.

राज्यपालाचे स्थान :

चौथ्या सार्वत्रिक निवडणुका (1967) पूर्वी केंद्रात व बहुसंख्य राज्यांमध्ये काँग्रेस पक्षाचीच सरकारे असल्यामुळे त्यांच्यात फारसे अस्थैर्य नव्हते, किंवा केंद्राशी असलेले राज्याचे संबंध संघर्षाचे वा स्पर्धेचे नव्हते. साहजिकच राज्यपालाची भूमिका विवादास्पद ठरण्याचे काही कारणच नव्हते.आपले विवेकाधिकार वापरण्यास त्याला फारसा वावच नव्हता. राज्यपालाचे पद त्यामुळे अगदीच दुय्यम व उपेक्षित ठरले होते. अनेक राज्यपालांनी याबद्दल पंतप्रधान नेहरुंकडे तक्रारीही केल्या होत्या. पण पंडित नेहरुंनी त्यांच्याकडे दुर्लक्षच केले होते. डॉ.के.व्ही.राव म्हणतात,त्याप्रमाणे,'पंडित नेह डिग्री जिवंत होते तोपर्यंत सर्व मुख्यमंत्री व राज्यपाल हे त्यांचीच निर्मिती होती, त्यांची वैयक्तिक निवड होती. त्यात स्वातंत्र्योत्तर काळातील मुख्यमंत्री आणि राज्यपाल या दोहोंपैकी मुख्यमंत्र्यांचा स्वाभाविकच पंतप्रधानावर अधिक प्रभाव होता. त्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील मुख्यमंत्री हे अव्वल दर्जाचे नेते होते. उदा.,मध्य प्रदेशाचे रविशंकर शुक्ला,मुंबईचे बाळासाहेब खेर, पं.बंगालचे बी.सी.रॉय,बिहारचे एस.के.सिन्हा इत्यादी नेत्यांपुढे बिनीचे राज्यपालही (उदा.सरोजिनी नायडू,मुन्शी (उत्तर प्रदेश), पट्टाभि सीतारामैय्या (मध्य प्रदेश) निष्प्रभ ठरले.' सरोजिनी नायडंूनी राज्यपालपदाचे वर्णन 'सोनेरी पिंज-यातील पोपट' असे केले आहे. तर श्रीप्रकाश म्हणतात की, 'आखलेल्या कार्यक्रमांवर सही करण्यापलीकडे राज्यपालास कोणताच अधिकार वा कार्य नसते.' पट्टाभींच्या मते, 'पाहुण्यांचे मेजवानी प्रसंगी स्वागत करण्यासाठीच' राज्यपाल असतात. त्यामुळे या पदावर येण्यास आघाडीचे नेते नाराजच असतात. 'सेवानिवृत्त वा पराभूत झालेल्या राजकारण्यांचे व राजकीय अपंगांचे, मंत्रिपदांना व निवृत्त झालेल्या सनदी सेवकांचे राज्यपालपद हे आश्रयस्थान झाले होते.'

या पार्श्वभूमीवर 1967 नंतर काही राज्यपालांनी केलेल्या आपल्या विवेकाधिकारांच्या वापरामुळे वादळे निर्माण होणे साहजिकच म्हणावे लागेल. राज्यपाल प्रसंगी राज्याच्या राजकारणात काही बरे वाईट क डिग्री शकतो याचा प्रत्यय 1967 नंतरच येऊ लागला. अर्थात तत्पूर्वी सर्वच राज्यांमध्ये राज्यपालांची पदे ही केवळ 'नामधारी' होती असे म्हणता येणार नाही. काही राज्यांमध्ये तरी राज्यपालांची भूमिका निश्चितच यापेक्षा अधिक क्रियाशील होती. उदा.पंजाबचे राज्यपाल सी.एम.त्रिवेदी यांच्यावर तेव्हाचे सरकार बरेच विसंबून राहात असे. हेच गृहस्थ 1954 मध्ये आंध्र प्रदेशचे राज्यपाल असताना त्या राज्याला नागार्जुनसागर धरण मिळवून देण्यात त्यांचा फार मोठा वाटा होता. 'ओरीसाचे मुख्यमंत्री नेहमीच महत्वाच्या विषयावर माझा सल्ला घेतात; इतकेच नव्हे तर, कॅबिनेट बैठकीचे अध्यक्षस्थान मला देत असतात' असा अहवाल राज्यपाल व्ही.पी.मेनन यांनी 1958 साली दिला आहे. व्यक्तिगत प्रतिष्ठा, ज्ञान व अनुभव या आधारे अनेक राज्यपाल राज्यांतील राजकारणावर प्रभाव टाकू शकत

असत याची अशी कित्येक उदाहरणे सापडतील. त्याचप्रमाणे विरोधी पक्षांची सरकारे असलेल्या केरळ, आंध्र प्रदेशसारख्या राज्यांमध्ये राज्यपाल पदे विवाद्यही ठरली होती. 356 च्या कलमान्वये प्राप्त अधिकारांचा,राज्यपालाने या राज्यांमध्ये गैरवापर केला असल्याची टीकाही त्या वेळी करण्यात आली होती.

त्यामुळे 1967 पूर्वीची राज्यपालाची भूमिका आणि 1967 नंतरची भूमिका असा जो भेद करण्यात येतो तो सर्वसाधारण अर्थाने व स्थूलमानानेच होय. रायपालपदांबद्दलचे वाद, त्याच्या भूमिकेबद्दल मतांतरे, त्याच्या हालचालीबद्दल संशय, संदेह इत्यांदीना 1967 नंतर अपूर्व व प्रचंड प्रमाणावर सुरुवात झाली या अर्थाने हा भेद समजून घेतला जाणे आवश्यक आहे.

1967 नंतर राज्यपालाच्या निर्णयांची वैधता अनेक राज्यांमधून आव्हानित होऊ लागली व राज्यपाल प्रत्यक्ष राजकारणामध्ये गोवले जाऊ लागले. राज्यपाल हा केंद्राचा हस्तक आहे आणि केंद्रसरकारारूढ काँग्रस पक्षाच्या बाजूने पक्षपाती आहे, अशी टीका जवळपास सर्वच विरोधी पक्षांच्या सरकारांनी केली आहे. राज्यपालाची नियुक्ती जरी घटनेनुसार राष्ट्रपती करीत असला तरी प्रत्यक्षात पंतप्रधान व त्याचे मंत्रिमंडळ ही नियुक्ती करणार हे उघडच आहे आणि अशा प्रकारे नियुक्त झालेली व्यक्ती नियुक्त करणारांचे हितसंबंध साहजिकच जोपासणार, असा टीकाकारांचा अभिप्राय होता. काँग्रेसेतर पक्षाच्या मुख्यमंत्र्यांना राज्यपालनियुक्तीची ही पध्दती असंमत होणे स्वाभाविकच म्हटले पाहिजे. राज्यपालांची नियुक्ती करताना 1967 पूर्वी मुख्यमंत्र्यांचा सल्ला क्वचितच घेतला जात असे. सल्ला घेण्याची प्रथाच नव्हती असे नाही. पण एकाच पक्षाची सरकारे केंद्र व राज्यात असल्यामुळे व नेहरूंच्या व्यक्तिमत्वाच्या दडपणामुळे त्या प्रथेला फारसे महत्व राहिले नव्हते. एकच एक नाव त्या पदासाठी सुचवून त्यांपैकी एकाची निवड मुख्यमंत्र्याने करायची अशी नवी प्रथा पडली होती. हरियाणाचे मुख्यमंत्री राव बिरेंद्र सिंग यांनी अशी मागणी केली की सुचविण्यात आलेल्या नावांना पर्याय सुचविण्याचा अधिकार मुख्यमंत्र्याला असावा. केंद्रीय गृहमंत्रालयाने तो अमान्य केला. सुचविलेल्या तीन नावांमधूनच एकाची निवड करावी लागेल असे केंद्राकडून निक्षून सांगण्यात आले. राव बिरेंद्र सिंग व पंजाबचे गुरनाम सिंग या मुख्यमंत्र्यांना त्यातल्या त्यात काँग्रेसत्तर व्यक्तीची निवड त्या तीनमधून करता आली एवढेच.बिहारच्या विरोधी पक्षीय मुख्यमंत्र्याला तर काँग्रेसचाच राज्यपाल पत्कारावा लागला. बिहारचे मंत्रिमंडळ आपला निषेध नोंदवायचा म्हणून राज्यपालांच्या स्वागतासाठी फक्त गेले नाही. बिहारचे मुख्यमंत्री मात्र 'वैयक्तिक संबंधाखातर' स्वागतास हजर राहिले होते.

राज्यपालाच्या निवडीवरून वादळ होण्यास आणखी एक आनुषंगि कारण घडले. सेटलवाड समितीने असा निष्कर्ष काढला की गुणवत्तेखेरीज अन्य निकषांच्या आधारेच बहुधा आजपर्यंत राज्यपालांच्या नेमणुका झाल्या असून परिणामी सर्वसाधारण दर्जाच्या अनेक व्यक्ती या पदावर आल्या. अहवालात विशेष टीका पराभूत काँग्रेससदस्य व 'निवृत्त राजकारणी व्यक्ंीची निवड राज्यपालपदी करण्यावर होती. मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्याने राज्यापालांची नेमणूक केली जावी ही मागणी वरकरणी निरूपद्रवी व उपयुक्त वाटली तरी तीमध्ये अनेक अडचणी आहेत. कारण विशेषत: 1967 नंतर राज्यांमध्ये सरकारे इतकी भराभरा बदलत होती की एकच मुख्यमंत्री प्रदीर्घ काळ त्या पदावर राहणे असंभव झाले होते. मग दर वेळी नवा मुख्यमंत्री आल्यावर नव्या राज्यपालाची नियुक्ती करावी की काय, असा महत्वाचा प्रश्न त्यात होता. राज्यपालाची नियुक्ती करताना संसदेचा सल्ला घेतला जावा अशीही एक सूचना पुढे आली होती. पण तीही ग्राह्य नव्हती. कारण त्यामुळे राज्यपालाची नियुक्ती करणे संसदेच्या अधिकारात आले असते. पक्षापक्षांमध्ये स्पर्धा निर्माण झाली असती. राज्यपालपद निर्वाचित ठेवण्यातील अडचणींचे विवेचन मागे आलेले आहेच. तेव्हा राज्यपालाच्या नियुक्तीचा एकच योग्य मार्ग उरतो तो म्हणजे राष्ट्रपतीने नियुक्ती करण्याचा, राष्ट्रपतीनेच त्यासाठी काही इष्ट पायंडे पाडावेत. उदा. स्थानिक राजकारणातून राज्यपाल अलिप्त राहण्याच्या दृष्टीने एका राज्याच्या रहिवाशास दुस-या राज्यात राज्यपाल म्हणून नियुक्त करणे; स्वत: राष्ट्रपतीनंी नि:पक्षपाती राहून अशा नि:पक्षपाती,क्रियाशील व्यक्तीची नियुक्ती करणे इत्यादी.

केंद्राचा हस्तक म्हणून राज्यपालाचे वर्तन अनेक राज्यांमध्ये टीकास्पद ठरले होते. 1967 च्या निवडणुका पार पडल्यानंतर लगेच राज्यस्थानमध्ये तिथल्या राज्यपालाच्या वर्तनावर टीका झाली. निवडणुकांमध्ये कोणत्याच एका पक्षाला निर्विवाद व स्थिर बहुमत प्राप्त झाले नव्हते. मात्र विरोधी पक्षांनी परस्परांशी सहकार्य केल्यास त्यांना असे बहुमत मिळू शकत होते. विरोधी पक्षानी अशी तयारी दाखवून संयुक्त सरकार निर्मिण्याची आपली इच्छा राज्यपालास कळविली होती. पण विरोधी पक्षांच्या संयुक्त विधायक दलाची मागणी दुर्लक्षुन राज्यपालाने काँग्रेसपक्षाचे नेते श्री. मोहनलाल सुखाडिया यांना, ते सर्वात मोठ्या पक्षाचे नेते म्हणून सरकार बनविण्यास 4 मार्च 1967 रोजी सांगितले. राज्यपालाच्या या आदेशावरून जयपूरमध्ये उग्र निदर्शने झाली. तिथली राजकीय परिस्थिती संतप्त झाली. शेवटी श्री.सुखाडियांनीच सरकार बनविण्याचे नाकारले, तेव्हा राज्यपालांनी राज्यात राष्ट्रपती राजवट लागू करण्याची शिफारस केली. 13 मार्च 1967 रोजी विधानसभा स्थगित करून राजस्थानात राष्ट्रपती राजवट लागू करण्यात आली. लोकसभेत राज्यपालाच्या वर्तनावर सडकून टीका करण्यात आली.

'राज्यपाल हा नामधारी की खरा सत्ताधीश?' हा प्रश्नही बराच काळ तामिळनाडूत एक ज्वलंत प्रश्न होता,आणि अजूनही आहे. सप्टेंबर 1972 मध्ये मदूराईत झालेल्या द्रमुम डिस्ट्रिक्ट कॉन्फरन्समध्ये या चर्चेला प्रारंभ झाला. द्रमुकचे नेते खासदार श्री.मुरासोली यांनी अध्यक्षपदावरून राज्यपाल के.के.शहा राज्यात ज्या पध्दतीने कारभार करतात त्यावर हल्ला केला. 'राज्यपाल केंद्राचे हस्तक म्हणून राज्यात वावरून हेरगिरी करतात. राज्यसरकारचे 13 लाख रूपये ज्यासाठी खर्ची पडतात, ते हे पद खरोखर आवश्यक आहे काय?' असा त्याचा आशय होता. करुणानिधी एक पाऊल पुढे जाऊन म्हणाले की, 'माझ्या पक्षाची ही आधीपासूनची भूमिका आहे की राज्यपालपद अनावश्यक असून ते नष्ट केले जावे'. राज्यपाल शहांनी राज्यात दौरा करून नागरिकांच्या भेटी घेतल्या व तक्रारी स्वीकारल्या यावरून हा वाद सु डिग्री झाला. शहांचे म्हणणे, त्यांनी यासाठी मुख्यमंत्र्याची परवानगी घेतली होती.

कदाचित आलेल्या तक्रारींमध्ये द्रमुकने मदुराई परिषदेसाठी ज्या पध्दतीने प्रचंड पैसा उभा केला होता त्यासंबंधीच्याही काही रास्त तक्रारी असल्यामुळेच करूणानिधींनी राज्यपालाविरूध्द टीकास्त्र सोडले असावे, असा अनेक टीकाकारांचा कयास आहे. राज्यपाल राज्याच्या कारभारावर केंद्राच्या वतीने 'हेरगिरी करतात हाही आक्षेप आत्यंतिकच वाटतो. राज्यपालपदाच्या घटनात्मक जबाबदारींशी त्यांचे हे कृत्य फारसे विसंगत म्हणता येणार नाही. या राज्यात केंद्राबद्दल एकप्रकारचा भयगंड आहे. आपले सरकार कोसळविण्यासाठीच केंद्रसरकार धारणा आकारायला आली आहे. राज्यपालाला मिळालेल्या माहितीच्या आधारे तो प्रतिकूल धाराणा आकाराला आली आहे. राज्यपालाला मिळालेल्या माहितीच्या आधारे तो प्रतिकूल अहवाल केंद्राकडे करील व परिणामी द्रमुक सरकार कोसळविले जाईल ही भीती या टीकेपोटी दिसते.

अर्थात काही वेळा राज्यपालच अशा गैर समजांना अवसर देत असतात, हे नाकारून चालणार नाही. राज्यपालपद स्वीकारल्यानंतर कोणत्याही पक्षीय राजकारणात लक्ष न घालण्याचे पथ्य राज्यपालाने पाळणे आवश्यक असते. पण कित्येकदा ते पाळले जात नाही. के.के. शहा तामिळनाडूचे राज्यपाल असतांना त्यांच्याबद्दल असे वृत्त आले की, गुजरात काँग्रेसमधील भांडण मिळविण्याचे प्रयत्न ते करणार आहेत. वास्तवीक राज्यपाल शहा यांना काँग्रेस सं ंघटनेतील अंतर्गत भांडणात हस्तक्षेप करण्याचा मुळीच अधिकार पोचत नव्हता. एका राज्यपालाने पक्ष संघटनेतील व्यवहारात लक्ष घालावे हे घटनात्मक व औचित्याच्या दृष्टीने उचित नव्हते. राज्यपालच एखाद्या पक्षाचा असा कैवार घेऊ लागला तर त्याच्या नि:पक्षपातीपणावर कोण विश्वास ठेवणार? राज्यपाल शहा हे काँग्रेस पक्षाचे पूर्वी असले तरी राज्यपाल झाल्यानंतर ते कोणत्याही पक्षाचे राहिलेले नव्हते. अशा परिस्थितीत गुजरात काँग्रेसमधील भांडण मिटविण्याचा त्यांचा उद्योग नुसता अनुचित नव्हे, तर घटनाविषयक संकेताचा भंग करणारा होता.

राज्यपालांच्या वर्तनासंबंधी वर करण्यात आलेल्या सोदाहरण चर्चेवरून काही गोष्टी ठळकपणे लक्षात येतात. त्या म्हणजे सारख्याच परिस्थितीत विभिन्न प्रकारचे वर्तन राज्यपालांनी वेगवेगळया राज्यांमध्ये केले आहे; कित्येकांनी आपल्या विवेकाधिकारांचा वापर अनेकदा पुरेसा विचार न करता केला आहे. आपल्या वर्तनाबद्दल विरोधी पक्षीय राज्यकर्त्यांच्या मनात संदेह निर्माण होण्यास अनेकांनी अवसर दिला आहे. अनेक राज्यपालांना आपल्या पक्षनिष्ठा विसरणे साध्य झालेले नाही इत्यादी. पण एकदा असा अनुभव आल्यावर पुन्हा तसे होऊ नये; हे पद नेहमीकरीता आत्यंतिक टीकेस पात्र ठ डिग्री नये याकरिता उपाययोजना आवश्यक वाटल्यावरून 26 नोव्हेंबर 1970 रोजी राष्ट्रपतीने जम्मू कश्मीरने राज्यपाल भगवान सहाय यांच्या अध्यक्षतेखाली एक राज्यपालांची समिती नेमली होती. राज्यपालाच्या कामकाजाच्या अभ्यास करून काही आदर्शात्मक भूमिका निश्चित करणे, कोणत्या परिस्थितीत कसे वागावे यासंबंधीची एक निश्चित आचारसंहिता तयार करणे व राज्यपालाच्या घटनागत वर्तनाबद्दल इष्ट पायंड्यांवर विचार करणे हे कार्य या समितीवर सोपविले होते. 26 नोव्हेंबर 1971 रोजी या समितीने आपला अहवाल सादर केला.

समितीने केलेल्या काही महत्वाच्या सूचना अशा : राष्ट्रपतीच्या सचिवालयात एक स्वतंत्र खाते निर्माण करून त्यामार्फत राज्यपालासंबंधी, प्रत्येक राज्यातील वस्तुस्थितीसंबंधी आणि राज्यपालाने परिस्थितीनुरूप काय केले यासंबंधी पूर्ण माहिती संकलित केली जावी आणि गुप्तपणे ती माहिती सर्व राज्यपालांना दिली जावी. म्हणजे राज्यापालांना अधिकृत माहिती उपलब्ध राहू शकेल. सारख्या प्रसंगी सर्वांच्या वर्तनांत व निर्णयांत सारखेपणा येऊ शकेल.

घटनेच्या कलमांचा व अभिप्रेत आशयाचा सारखाच अन्वयार्थ लावणे त्यांना शक्य होईल. राज्यपाल व मुख्यमंत्री यांच्यातील संबंध घनिष्ठ व सहकार्याचे राहाणे घटनात्मक यंत्रणा सुरळित चालू राहण्याच्या दृष्टीने आवश्यक असते. त्यासाठी राज्यात घडणा-या घडामोडींबद्दल व केंद्राशी राज्याच्या असलेल्या संबंधाबद्दल राज्यपालास सातत्याने माहिती मिळत राहण्याची व्यवस्था केली जाणेही आवश्यक आहे.

सारांश :

संभाव्य पेचप्रसंग आणि त्यावरील राज्यपालांच्या संभाव्य कृती यासंबंधी अत्यंत विस्ताराने व साक्षेपाने चर्चा या अहवालात करण्यात आली आहे. त्या संपूर्ण तपशिलांत जाणे येथे शक्यही नाही व आवश्यकताही नाही. फक्त

एवढेच जाता जाता नोंदवावेसे वाटते की विवेकाधिकांराचा वापर कराताना राज्यपालांनी हे लक्षात ठेवायला पाहिजे की विवेकाधिकार म्हणजे मन:पूत, लहरी निर्णय नाहीतत तर वस्तुस्थितीवर व सत्यावर आधारलेले बुध्दिनिष्ठ निष्कर्ष आहेत. पुरेशा विचारान्तीच त्यांचा वापर केला जाणे आवश्यक असते. स्वत:च पेचप्रसंग निर्माण करून राष्ट्रपती राजवट चालू असताना आधीच्या सरकारचे निर्णय मन मानेल तसे फिरविण्याची, महत्वाचे नवे खर्च लादणारे निर्णय घेण्याची, वा महत्वाच्या जागांवर भराभर नेमणुका करण्याचीही राज्यपालाकडून घटनकारांची अपेक्षा नाही. केंद्र-राज्यातील संबंधात एक निष्पक्षपाती दुवा अशी त्याची भूमिका आहे आणि ती कसोशीने टिकविण्याचा प्रयत्न त्यांच्याकडून होणे आवश्यक आहे.

राज्याचा घटनात्मक प्रमुख यामध्ये मुख्यमंत्र्याची नियुक्ती करणे, मंत्रिमंडळाची बरखास्ती, कायदेमंडळ बरखास्त करणे,सल्ला देणे, कलम 365 अंतर्गत अहवाल देणे,कलम 200 अंतर्गत विधेयक राखीव ठेवणे,आसाम,नागालँड,अरूणाचल प्रदेश,सिक्कीम,त्रिपुरा आणि मेघालयाच्या राज्यपालांना विशेष जबाबदारी,स्वविवेकाधिकार इ.बाबींचा समावेश होतो. तर केंद्र व राज्य सरकारांना जोडणारा दुवा म्हणून राज्यपाल केंद्र सरकारला अहवाल पाठवतो.केंद्रात राज्याचे प्रतिनिधीत्व करतो. तसेच राज्यपालांच्या बैठकीमध्ये राष्ट्रपतींना नियमित पणे भेटणे, केंद्रामध्ये राज्यांची चांगली प्रतिमा उभी करण्यास सहाय्य करणे. इत्यादी कामे राज्यपाल या भूमिकेद्वारे पार पाडतो. परंतु प्रत्यक्षात घटनात्मक प्रमुख आणि दुवा या भूमिकात राज्यपाल अपयशी ठरल्याचे दिसून येते. याउलट बहुतांश राज्यपाल पदाचा व्यवहार हा 'केंद्राचा हस्तक' असाच राहिला आहे. घटनात्मक प्रमुखाने नि:पक्षपातीपणे कार्य करावे, हे अपेक्षित असते तर 'हस्तक' हा नेहमीच पक्षपातीपणे कार्य करत असतो. या परस्परविरोधी भूमिकांमुळे राज्यपालपद सतत वादाच्या भोव-यात अडकले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1) महाराष्ट्र वार्षिकी 2010 – जाधव तुकाराम
2) राज्यपाल,घटना आणि वास्तव - फडके यु.डी.
3) भा.राज्यघटना स्वरूप आणि राजकारण – के.सागर प्रकाशन पुणे
4) इंडियन पॉलिटी – एम.लक्ष्मीकांत, के.सागर पब्लिकेशन

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde	Dr. M. B. Potdar	Dr. P. K. Pandey
Dr. L. R. Rathod	Mr. V. P. Dhulap	Dr. A. G. Koppad
Dr. S. B. Abhang	Dr. S. P. Mali	Dr. G. B. Kalyanshetti
Dr. M. H. Lohgaonkar	Dr. R. D. Bodare	Dr. D. T. Bornare